

Recensioner

Hur blir man klok på universitetet?

Billy Ehn & Orvar Löfgren

Lund: Studentlitteratur 2004, 198 s.

ATT ÄVEN RUTINERADE akademiker har haft svårt att bli klok på universitetet som institution framgår med all önskvärd tydlighet av etnologerna Billy Ehns och Orvar Löfgrens bok i ämnet. En utgångspunkt är att det inte räcker att studera officiella dokument och studieplaner. Såväl nyanlända studenter som rutinerade lärare och forskare måste försöka lära sig och hantera den tysta kunskap som omgärdar allehanda slags akademiska verksamheter.

Ehn och Löfgren ansvarar för vars två avsnitt i boken. Den förstnämnde skriver om både tydliga och undertryckta känslor i den akademiska världen. Ehn behandlar också motsatspar som tradition och förnyelse, kunskapsmarknad och elfenbenstorn, individualism och lagarbete samt svårigheterna att hantera könsneutralitet och demokrati i universitetsvärlden. Löfgren skriver i bokens två mellankapitel under rubrikerna "Redskap och handgrepp" och "Arenor" om de problem och möjligheter som åtföljer datorer, papper, böcker, samlande, skrivande och behovet av att stryka bort sina älsklingar, ranking, föreläsningar, seminarier, konferenser och annat som hör till det akademiska livet. Till exempel lyckas han förmedla att sättet att formulera fotnoter eller valet av citat har en vad som närmast kan beskrivas som en existentiell dimension som går långt utöver allehanda synpunkter på en texts formalia.

Såväl Ehn som Löfgren är flyhänta skribenter som har god blick för slående exempel och det (tragi)komiska i situationer. De rör sig ledigt mellan vetenskapsmäns och -kvinnors biografier, forskningsrapporter om universitetet som arbetsplatser, intervjuer

och egenupplevda episoder. Trots att de är professorer och rutinerade akademiker skriver de genomgående chosofritt och med en befriande distans, inte sällan kompletterat med en dos välgörande självironi.

Löfgren tar hjälp av seminarieskämtet "Vad tycker du om Adorno?" – "Jag har faktiskt aldrig varit där" för att illustrera hur skämt och skrott är ett effektivt sätt att markera vem som ingår i värdegemenskapen. Den som skattar igenkännande åt skämtet är troligen redan en del av universitetet. Detsamma gäller för dem som har förmågan att upptäcka de ironiska anspelningar som av hävd varit vanligt förekommande i akademierna. Humorn som vapen är ett i raden av mer eller mindre vardagliga fenomen som tas upp i *Hur blir man klok på universitetet?* Andra är analyser av i vilken ordning som seminariedeltagarna tar ordet och vilka tonlägen de anlägger. Ofta följer detta spel djupt liggande traditioner och maktstrukturer. Att moderna universitet överlag har en demokratisk organisation innebär inte att de gamla hierarkierna och elitära idealen har försvunnit. De kan däremot vara svårare att få syn på i våra dagars universitet, då de inte manifesteras på något tydligt sätt, utan i stället framträder på diverse subtila sätt. Med hänvisning till etnologen Fredrik Schougs forskning om doktoranders och nydisputerades erfarenheter av universitet och högskolor framhävs att vissa forskare verkligen blir upplyfta av seminarier som genomsyras av friska, idérika och öppna diskussioner. Andra betonar närvaron av en Bror Duktig-mentalitet som präglar sammankomster i klubben för inbördes beundran inom vilken det flitigt fällt mer eller mindre pretentiösa kommentarer om de senaste teoretiska trenderna. Dessa betraktas av seminariekritikerna som ett led i en ständigt pågående konkurrens om prestige och uppmärksamhet.

Ehn och Löfgren återkommer ofta till frågan om innanförskap och utanförskap. En av få invändningar gäller att de inte i tillräcklig utsträckning historiserar utvecklingen och kritiskt betraktar vid det här laget traditionella synpunkter om utanförskap. När de avhandlar kvinnor i akademien och studenter och forskare med bakgrund i arbetarklassen betonas ständigt dessas utanförskap. Jag betvivlar inte för en sekund att många kvinnor och/eller studenter och forskare med arbetarbakgrund upplever att de inte passar in; som representant för sistnämnda kategori kände jag mig främmande inför många inslag i universitetsvärlden under grundutbildningen och min första tid på forskarutbildningen. Samtidigt går det inte att komma ifrån att kvinnor och personer med arbetarbakgrund har varit verksamma vid universiteten under flera årtionden. Det går därmed inte att utesluta att de har utvecklat strategier för att hantera sin arbetsituation. En sådan strategi kan tänkas vara att fortsätta att betona känslan av utanförskap för att påpeka om ett sådant kan leda till fördelar vid tillsättningar av tjänster och fördelning av forskningsanslag. Om så är fallet får vi emellertid inte reda på, eftersom Ehn och Löfgren inte problematiserar de vittnesutsagor som de flitigt refererar till.

Författarna diskuterar avslutningsvis universitetet i relation till andra arbetsplatser. Deras slutsats är att skillnaderna är mindre än vad som ofta görs gällande. Den ständiga konkurrenssituation som präglar akademien återfinns på många håll i näringslivet, liksom kampen om åtråvärda tjänster och toppositioner. Dock framhävs också ett antal specifika drag. Av Ehns och Löfgrens genomgång framgår att långsinnighet är vanligt förekommande, även bland de som har nått akademins högsta positioner. I många fall tycks avståndet mellan vitterhet och bitterhet vara kort. En förklaring därtill är säkerligen ett resultat av ett system av ständiga rankningar och bedömningar. Om framgångarna uteblir väcks känslor av att vara orättvist behandlad och åsidosatt till liv. Samtidigt är universite-

ten en omtyckt arbetsplats där det finns stora möjligheter att utvecklas.

Att Ehn och Löfgren på ett nyanserat sätt belyser både universitetets för- och nackdelar gör deras bok till en mycket underhållande läsupplevelse. *Hur blir man klok på universitetet?* rekommenderas för både nybörjare och rutinerade råvar inom akademien samt till den nyfikne som betraktar lärdomens högsäten på distans.

Ulf Zander

Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken

Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander, red.
Lund: Studentlitteratur 2004, 394 s.

DE SENASTE ÅREN har forskare från olika discipliner börjat intressera sig för historiedidaktik/historiekultur, och det har publicerats flera antologier.¹ Nu har en grupp historiker med anknytning till Lund och Malmö lämnat bidrag till en ny antologi, *Historien är nu*. Med undantag av konstvetaren Max Liljefors har samtliga författare sin bakgrund inom historia. Två av dem, Bengt Nilson och David Mellberg, är verksamma som gymnasielärare. Boken vänder sig programmatiskt till en bred läsekrets, men eftersom ungefär en tredjedel av boken handlar om skolpraktiken och undervisningsämnet historia är det uppenbart att den främsta målgruppen är lärarstudenter och historielärare.

Efter en kortare inledning följer arton artiklar under rubrikerna (1) Historiedidaktikens teori, (2) Historiedidaktikens manifestationer, (3) Historiedidaktikens kategorier, och (4) Historiedidaktikens praktik: historia som skolämne. Boken avslutas med ett urval historiedidaktiskt inriktade böcker.

Under rubriken Historiedidaktikens teori finns endast en artikel, men en ambitiös sådan, av Klas-Göran Karlsson. Han för principiella resonemang om historiedidaktik och presenterar bland annat en utvecklad version av sin historiebrukstypologi, där han urskiljer sju olika bruk av historia: vetenskapligt,

existentiellt, moraliskt, ideologiskt, politisk-pedagogiskt, kommersiellt samt icke-bruk. Typologin utgör en bra utgångspunkt för att problematisera olika slags bruk av historia. Jag anser visserligen att här finns en rad problem. Medan vetenskapligt bruk innebär att den kognitiva dimensionen är överordnad, så är alla de fem sistnämnda bruken sådana där värderingar är överordnade. De definierar olika principiella betydelser som främst elitgrupper vill att historia ska ha. Karlsson har alltså gjort en skarpsinnig åtskillnad mellan olika (moraliska) intressen. Det första problemet är att olika bruk är svåra att avgränsa från varandra; Karlsson påpekar själv att ett enskilt fall kan aktualisera flera olika bruk. Praktiskt historiebruk är alltså mer komplext än typologins idealtyper. För det andra saknar jag en estetisk dimension. Gestaltningmomentet påverkar varje enskilt historiebruk, och varför-frågorna måste därför kompletteras av hur-frågor. För det tredje är jag tveksam till ett par av termerna: "icke-bruk" av historia leder tanken fel, eftersom det ska beteckna den aktiva strategin att förtränga den historiska dimensionen. En mer rättvisande term för detta fenomen vore förtigande-bruk eller bortträngningsbruk. Även termen "moraliskt" historiebruk är problematisk, eftersom ordet moral för tanken till en principiell värdedimension som således finns i alla slags bruk. I typologin avses istället det specifika behovet att återupptäcka bortglömda aspekter av det förflutna.

Det hör till antologins förtjänster att flera av de begrepp som Karlsson presenterar sedan återkommer hos övriga författare. Emellertid skulle jag önska att de senare problematiserat begreppen istället för att ta dem för givna.

Avdelningen Historiedidaktikens manifestationer innehåller en ganska heterogen samling artiklar. En artikel av Max Liljefors och två av Ulf Zander behandlar visuella historiefremställningar i form av konstverk, monument respektive historiska filmer. Zanders artikel om monument är särskilt läsvärd. Han betonar det didaktiska syftet bakom monumenten men påminner om att även his-

toriska motsättningar ibland avspeglas i dem. Kristian Gerner skriver om hur folkgrupper i Östeuropa laddar vissa "minnesplatser" med en konfliktorienterad, restaurativ nostalgi. Gerners viktiga slutsats är att historia har en farlig potential också i vår tid. Eva Queckfeldt hävdar att romaner kan lära oss saker om det förflutna – en uppfattning jag delar – men hon är otydlig om var romanens styrka ligger, annat än i att väcka intresse. Ett par artiklar handlar om historievetenskapen. Klas-Göran Karlsson redogör för att alltför många historiker på sistone har genomfört historiedidaktisk forskning, och Lars M. Andersson redogör för vilka principer som avgör urvalet artiklar i *Historisk tidskrift*, där han är redaktör. Per Eliasson bidrar med en artikel om miljöhistoria, som dock har en svag relation till avdelningens övergripande tematik.

I avdelningen Historiedidaktikens kategorier återfinns två artiklar som tar hjälp av begreppen genus respektive berättelser. I en artikel om Kristina Gyllenstierna-statyn i Stockholm visar Charlotte Tornbjer att Gyllenstiernas historiska gärning som ledare av Stockholms försvar gjorde henne till en problematisk och omstridd förebild för kvinnor kring sekelskiftet 1900. Det är ett gott exempel på att historiebruk är genuskodat. Artikeln är särskilt värdefull eftersom det finns få problematiseringar av historiebruk och genus. Martin Alm har skrivit en teoretiskt ambitiös artikel där han diskuterar hur vi formar historien till berättelser. Han exemplifierar med de konkurrerande berättelser om USA som förekommit i Sverige, och som också innehåller tolkningar av Sverige och dess förflutna.

Den fjärde avdelningen, Historiedidaktikens praktik, innehåller sju artiklar som problematiserar historia som skolämne. Bengt Nilson kommenterar tidsbristen för historia på gymnasiet och föreslår sätt att lägga upp historiekurser; Kenneth Nordgren diskuterar den nya historieläraryrkesutbildningen och vfu-veckornas osäkra status; och Hans Albin Larsson går igenom "ickedebatten" om historieämnets försvinnande och pekar klar-

görande ut kommunernas behov att spara pengar som en viktig faktor.

Historiemedvetande är ett nyckelbegrepp i flera av artiklarna. Klas-Göran Karlsson hävdar begreppets skolpolitiska betydelse; han menar att begreppet gör att samhällskunskapens företrädare inte längre kan hävda att historia saknar nutidsrelevans. Niklas Ammert å sin sida diskuterar i vilken mån historieläroböcker kan utveckla elevernas historiemedvetande. I en av bokens mest angelägna artiklar tar David Mellberg upp frågor kring historieundervisningen i det multikulturella klassrummet. Intressant är inte bara antisemitismen i Rosengård, som Mellberg kommenterar specifikt, utan även frågan om huruvida elevernas hemländer ska tas upp i undervisningen. Den principiella frågan är hur mycket undervisningen ska utgå från elevernas livssituation och historiemedvetande? Mellberg argumenterar för att elevernas situation tas med som relevanskriterium när läraren planerar undervisningen. Jag skulle vilja föra in begreppet "historiskt självmedvetande" i sammanhanget, för att beteckna målet att eleverna utvecklar sitt historiemedvetande så att de blir medvetna om sin egen plats i historien, att de förmår att koppla sin lilla historia till de stora berättelserna.

Sammantaget är det en uppslagsrik bok. Dess främsta användbarhet är sannolikt inom lärarutbildningen, och exempelvis Kristian Gerner avslutar sin artikel med att föreslå diskussionsövningar som kan lämpa sig bra där. En störande detalj är att författarna ibland alltför mycket har undvikit fotnoter – kanske är det förlagets önskemål? När Zander nämner 1800-talets monumentinvigningar borde en not gå till Magnus Rodells *Att gjuta en nation. Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (2001). Och när Ammert dömer ut tidigare forskning om läroböcker så finns ingen hänvisning alls. En av introduktionsbokens funktioner är att peka ut vidare läsning, varför författarna borde vara mer generösa med hänvisningar.

David Ludvigsson

Not

1 Se t.ex. Peter Aronsson (red.), *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*, Lund 2000; Anne Eriksen et al (red.), *Historien in på livet. Diskussioner om kulturarv och minnespolitik*, Lund 2002; Samuel Edquist et al (red.), *En helt annan historia. Tolv historiografiska uppsatser*, Uppsala 2004; Peter Aronsson & Magdalena Hillström (red.), *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*, Norrköping 2005.

Dansk skatthistorie I. Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340

Mikael Venge

Köpenhamn: Told- og Skatthistorisk Selskab 2002, 304 s.

Dansk skatthistorie II. Danmarks skatter i middelalderen 1340–1536

Mikael Venge

Köpenhamn: Told- og Skatthistorisk Selskab 2004, 435 s.

Dansk skatthistorie III. Adelsvældens skatter 1536–1660

Leon Jespersen

Köpenhamn: Told- og Skatthistorisk Selskab 2004, 326 s.

ETT ÖVERSIKTSVERK OM dansk skatthistoria är kanske inte något som majoriteten av svenska historiker girigt slukar i sin jakt på ny kunskap eller ens lyfter på ögonbrynen åt. Omedelbart låter det också som en äldre form av historieskrivning att lyfta fram skatterna som det huvudsakliga objektet och dessutom att göra det i formen av en kronologisk framställning. Detta är dock att närma sig ämnet med en väl fördomsfull förförståelse. Man måste istället utgå från den danska historieskrivningens betydligt mer traditionella framtoning jämfört med den svenska. I vårt grannland utkommer alltså översiktsverken som beskriver den politiska historien ganska tätt. Förevarande serie om skatternas historia kan ses som ett led i denna tradition. Det är ett stort projekt som bara när det gäller medeltidens och adelsvældets skatter om-

fattar drygt tusen sidor. Imponerande i sig, men frågan är om tusen sidor text i ämnet inte är för mycket om man betänker det svåra källäget fram till senmedeltidens slut, som egentligen inte tillåter någon bred skatthistorisk beskrivning. Perspektivet vidgas dock bortom Danmark och "skatthorisonen", och källmaterialet presenteras och genomgås minutiöst, vilket trots allt får sägas motivera omfånget. För den svenske skatthistorikern är verket av intresse inte minst för att det tämligen ingående beskriver Kalmarunionens skatter och de danska unionskungarnas ambitioner att beskatta Sverige. Dessutom, inte att förglömma, ingår den största delen av skånelandskapens skatthistoria i verket.

Mikael Venge är författare till de två första banden om medeltidens skatter. Han tar avstamp för sin långa kronologiska resa genom att konstatera att Danmarkshistorien myllrar av skattekrävande makthavare och skattebetalare. Skatterna är något som alltid funnits närvarande i ett samhälle som organiserats i en eller annan form på allra lägsta nivå. Därmed avlivar författaren också den gamla myten om de germanska böndernas skattefrihet långt tillbaka i ett avlägset förflutet. Skatter och en avgiftskrävande överhet är inte något som dyker upp i samband med skrivkunnighetens spridande, alltså när människan började lämna skriftliga källor efter sig. Starten för den kända danska skatthistorien börjar med legenden om Dannevirke, drottning Tyra och hennes list som löste Danmark från skattskyldigheten till den tyske kejsaren. Källorna till denna kunskap utgörs av de medeltida krönikörerna, Saxo och Svend Aggesøn, som redan de enbart hade den fantasifulla mytbildningen kring drottningen att bygga sina skildringar på.

Venge övergår därefter till att redogöra för den äldre medeltidens skatter, uppborndsstrukturen, tjänstemännen under kronan (framför allt fogdarna) som drev in skatterna och andra avgifter som mer eller mindre kategoriskt förs till det senare antagna samlingsnamnet "skatt". Också arbetsplikt och körs-lor bör räknas till den samlade skattebördan,

i alla fall som kompletterande krav, liksom inte minst 'natholdet', det vill säga plikten att underhålla kungen och hans följe vid resor runt om i riket. Beskattningen var med andra ord viktig under medeltiden, så viktig att den ingick som en vital och tungt vägande del av samhället, både politiskt och militärt. Den ansågs också som en fullt naturlig del av tillvaron. Detta gällde inte minst för bönderna och deras gårdar som stod i centrum för avkrävningen, men man skall inte glömma bort att också köpstadsbefolkningen betalade skatt.

De viktigaste källorna för en inblick i medeltidens skatter är kung Valdemars jordebok från 1231, kammarmästaren under Kristoffer av Bayern Christoffer Parsbergs räkenskaper från 1447 och inte minst statsräkenskaperna från Frederik I:s första regeringsår 1523–24, kompletterade med förhandlingarna på herredagen 1523 mellan kung och riksråd. Kung Valdemars jordebok utgör på många sätt en unik källa till kunskap om förhållandena i Valdemarernas Danmark. Att den får så oproportionerligt stor uppmärksamhet av Venge är kanske inte helt befogat, eftersom det primärt inte var skatterna till kronan som stod i fokus vid upprättandet av jordeboken utan snarare kungens eget gods. Andra plikter och avlösningar intresserade kungen mer, kanske en följd av att jordeboken skulle skapa underlag för en delning av riket till furstesönerna. Venges analytiska resonemang, liksom hans slutledningsförmåga utifrån ett oklart och gäckande material, förhöjer intresset för jordeboken, men stundtals blir det ändå lite väl mycket hypotetiskt färgade avrundningar. Det som irriterar mest i Venges framställning generellt är dock de ofta återkommande allegorierna där medeltida företeelser ges moderna motsvarigheter. De känns överflödiga och tröttande efter ett tag.

Ett brott i den strukturella skatthistoriens utveckling kan skönjas i och med den oldenburgska dynastins inträde på den danska kungascenen. Från och med Christian I blev de extraordinarie skatterna mer eller mindre ordinarie i praktiken. Detta eskalerande skat-

tetryck märktes inte minst under och efter turbulensen i samband med Christian II:s sorti och Frederik I:s maktövertagande. En bärande anledning till den jylländska adelns uppror mot Christian II var missnöjet med skattetrycket, som i sanning var högt och även drabbade de privilegierade stånden. Det paradoxala är att den nya regimen under Frederik I slog nya rekord i skatteuttag som inte bara drabbade bönderna. Så skulle till exempel "kröningskatten" på 100 000 gulden från 1524 betalas av "alla", alltså inte bara av bönderna och borgarna.

De två banden om Danmarks medeltida skatter utgör med sina skiftande perspektiv och infallsvinklar ett viktigt och givande bidrag till den nordiska skatthistorien. Samtidigt som Mikael Venge konstaterar att skatterna var en helt naturlig del av det medeltida samhället, blundar han inte för att det fanns en latent konfliktrisk vid skatteuppbörd och skattehantering. Detta konfliktperspektiv är närmast nödvändigt att integrera i beskrivningen för att skatthistorien skall passa in i ett strukturtänkande där stat och samhälle, skattekrävare och skattebetalare, intog sina respektive platser i ett polariserat förhållande. Inom denna struktur blev förhandlingarna mellan kungens folk och lokalsamhället ett bärande fundament att bygga resursuttaget på.

Med Leon Jespersen som författare till den tredje delen tar vi ett kliv in i epoken som ofta har kallats för adelsväldets tid och som sträcker sig mellan 1536–1660. Det är en tuff uppgift att försöka utmana Haakon Bennike Madsens verk om skatterna på den danska landbefolkningen under motsvarande period.¹ Jespersen har tidigare lämnat flera viktiga bidrag till forskningen om det tidigmoderna Danmark, inte minst genom att vidareutveckla det från början tyska maktstatsbegreppet. Detta utgår från skatternas funktionella användning för de militära behoven. Jespersen framhåller också här hur skatterna befremjade krigföringen och konsoliderade statens nyvunna styrkeposition. Den framväxande makt- och skattestaten var

däremot ingen odelat repressiv institution. Ett bärande inslag i adelsväldets skattepolitik var att resursuttagen skulle motiveras. En avkrävd prestation krävde en motprestation och för att befolkningen skulle motiveras att betala, ville den ha beskydd i gengäld. Detta var ett ömsesidigt kontraktsförhållande som innebar att bönderna kunde vägra att betala om de upplevde att de inte fick valuta för pengarna.

Med tiden kom de extraordinarie skatterna att i praktiken bli ordinarie. Redan under Frederik II:s styre slogs ett oöverträffat rekord i antal beviljade matskatter och vid mitten av 1600-talet ökade skattebördan under fem års tid med 250 procent.² Trots detta sjönk inte statskulden. Det paradoxala är att samtidigt som skattetrycket ökade så markant fritogs en allt större del av den skattepliktiga befolkningen. Därför menar en del danska forskare att skattestatens genombrott kom först efter enväldets införande, då bland annat skattefriheten för adelns veckodagsbönder drogs in.³ Före enväldet slapp många skattepliktiga dessutom undan med att betala halv skatt. Denna halvskattepraxis är en uppmärksammad företeelse inte minst när det gäller de östdanska landskapen Halland och Blekinge. Det förvånar att Jespersen helt glömmet bort denna skattereduktion, som gällde för ett så stort geografiskt område och dessutom för alla de extraordinarie pengaskatterna som utskrevs under perioden. Tillika institutionaliserades den officiellt under 1630-talet.

Det rikliga källmaterialet i form av bevarade skattebrev och skattemantalslängder från perioden möjliggör en bred inblick i hur beskattningen organiserades på alla nivåer. Det är därför en bedrift att någorlunda täcka alla aspekter inom ämnesområdet såsom klassificeringen och kategoriseringen av skatterna och skattebetalarna, reglerna och kraven för avkortningar (med undantag av Hallands och Blekinges halvskatt), hanteringen av restantier, *løgdelningen*, med mera. De lokala undantagen inom uppbörsstrukturen måste ha varit väldigt många och omöjliga att täcka på ett begränsat sidantal. Inte heller glöms de

för staten alternativa inkomstkällorna såsom tullar, lån, ökade länsintäkter genom de stora länsreformerna etc bort. Det man saknar är en problematisering av de danska statsfinansernas försämrade tillstånd i anslutning till 1600-talets allmäneuropeiska kris. Även Danmarks position som en för lågkonjunkturer känslig exportör av jordbruksprodukter borde ha uppmärksammats mer. Denna visade sig inte minst i en situation när den militära rustningen krävde mer och mer pengar. Ur ett idéhistoriskt perspektiv skulle det ha varit intressant att se en eventuell koppling till samtidens västeuropeiska teoretiker som pläderade för den enväldiga furstemakten och skattestatens etablering (till exempel Bartholomeus Keckermann, Justus Lipsius, Jean Bodin med flera). Vilken roll spelade deras teorier i kampen mot adelsväldets strävan efter "minimumstaten" och skattefrihet?

Leon Jespersen ger genomgående en mycket initierad beskrivning av adelsväldets skatter. Det är en mängd information som delges läsaren, men det är mödan värt att ägna boken en genomläsning, inte minst för denna informativa aspekt. Också Jespersen, liksom Venge, gör skatterna till en röd tråd, ett bärande fundament, genom den politiska historien. Just kontexten förhöjer värdet för den mer allmänhistoriskt intresserade läsaren. Man måste dock få förhålla sig aningen kritisk till alla upprepningar av fakta som florerar i boken. Kanske hade framställningen i det hänseendet mått bra av en aktivare redigering.

Stefan Persson

Noter

1 Se Haakon Bennike Madsen, *Det danske skattevesen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978.

2 Denna siffra är hämtad från Benito Scocozza, *Danmarks Historie, bind 8: 1600–1700, "Ved afgrundens rand"*, Köpenhamn 1989, s. 154–155.

3 Se t.ex. Hans Henrik Appel, *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999, s. 357–358.

Fornuften under troens lydighet: Naturfilosofi og teologi i Danmark 1536–1636

Morten Fink-Jensen

Köpenhamn: Museum Tusulanums forlag 2004, 418 sidor.

MORTEN FINK-JENSENS AVHANDLING i historia behandlar ett klassiskt och mycket omdiskuterat problem i vetenskaps- och universitetshistorien, nämligen relationen mellan den framväxande naturvetenskapen och den lutheranska ortodoxin inom universiteten under 1500- och 1600-talen. För att vara historiskt mer korrekt skall man kanske tala om naturfilosofi inte naturvetenskap, eftersom det vid denna tid i första hand handlade om enstaka rön och upptäckter som inte var insatta i något mer grundläggande naturvetenskapligt perspektiv. Avhandlingen behandlar Danmark och särskilt universitetet i Köpenhamn, men situationen var likartad i hela det lutheranska Europa. Det danska universitetsväsendet var vid denna tid en del av en gemensam europeisk akademisk kultur och bidrog till denna framförallt genom den välkända släkten Bartholin. Medicinaren och teologen Caspar Bartholin d.ä. (1585–1629) är därför något av en huvudperson i avhandlingen.

En viktig tanke i avhandlingen är att talet om en oförsonlig konflikt mellan kyrkan och naturvetenskapen är något anakronistiskt och speglar snarare en senare tids mer tydliga separation mellan dessa i intellektuellt och organisatoriskt hänseende. Genom en detaljerad empirisk studie kan Fink-Jensen ställa frågor om huruvida kyrkan och de teologiska fakulteterna verkligen avsiktligt motarbetade naturfilosofin eller om man inte snarare försökte ge den en plats i sin egen bild av världen. Det var kanske inte heller naturfilosofin i sig som upprörde teologerna, utan snarare hur den användes för att formulera kätterska läror. Och ville samtidens naturfilosofer verkligen utmana teologin och kyrkan eller kanske bara vidga förståelsen av en komplicerad verklighet?

Från reformationen och hundra år framöver var naturfilosofin inom universiteten nära knuten till teologin. Hela världsbilden var i grunden av religiös natur och tanken att naturens utforskande skulle vara något väsen-skilt från religionen och teologin förefaller att ha varit främmande för de flesta. Men om detta hade sin grund i att alla var övertygade som saken eller var en följd av den ordning som samhällets och kyrkans överhet hade föreskrivit låter sig kanske inte avgöras. Skall man tala om en mer tydlig konflikt gällde den snarare relationen mellan tron och förnuftet, inte mellan teologin och naturfilosofin.

En författare som hade stort inflytande i Danmark, liksom i Sverige, var Johan Arndt som hävdade att naturen kunde läsas som en bok som kompletterade Bibeln, inte ifrågasatte den. Att studera den av Gud skapade naturen var ett sätt att öka kunskapen om Guds verk och genom naturens komplexitet påvisades Guds existens. En tanke som kan säga ha förebådat den så kallade naturliga teologin som under 1700-talet fick många anhängare genom att den bildade en brygga mellan naturvetenskapen och religionen.

Men samtidigt som man försökte integrera naturfilosofin i en religiös världsbild strävande andra teologer efter att avskärma och därmed skydda teologin från filosofins och förnuftets område. Genom att förklara att frågan om frågan om Guds existens inte tillhörde förnuftets område skapade man i praktiken även ett utrymme för en sekulariserad naturvetenskap. Naturfilosofin och naturvetenskapen kunde uppfattas som en del av det världsliga regementet och något man kunde dra nytta av, men som inte konkurrerade med teologin. Och så länge vetenskapen inte direkt inkräktade på kyrkans intressen kunde den också få stöd av statsmakten. Detta sätt att resonera finns enligt Fink-Jensen bland annat hos den mycket inflytelserike Caspar Batholin, som var en ortodox lutheransk teolog och som sådan fördömde han naturvetenskapen för dess övertro på förnuftet. Men han accepterade samtidigt vetenskapen som en del av det världsliga re-

gementet. Vetenskapen måste kunna förhålla sig till alla läror och rön, men inom teologin var det bara den stänga lutherdomen som gällde som rättesnöre. Efter syndafallet har förnuftet inget att lära oss om Guds existens, men vetenskapen kan stå i Guds tjänst om dess utövare är tillräckligt gudfruktiga och vetenskapen inte inkräktar på teologins område. Någon smidig lösning på problemet om relationen mellan teologi och vetenskap var detta inte, men en tidstypisk illustration till hur man brottades med en svår fråga.

Fornuften under troens lydighet är en empiriskt gedigen skildring av den danska diskussionen om relationen mellan teologi och naturvetenskap under 1500- och det tidiga 1600-talet. Argumentationen för tesen att man något överdrivit konflikten mellan dessa och inte tillräckligt uppmärksammat försöken att hitta ståndpunkter som kunde ge båda kunskapsområdena ett berättigande är intressant, men sista ordet lär inte vara sagt i denna för vetenskaps- och religionshistorien allt annat än enkla fråga.

Roger Quarsell

Stånd och genus i stormaktstidens Sverige

Kekke Stadin

Lund: Nordic Academic Press 2004, 366 s.

I *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* undersöker Kekke Stadin hur samhällets maktordning såg ut och motiverades under den svenska stormaktstiden. Författaren studerar hur religiösa, kulturella och politiska skrifter under 1600-talet formulerade en del av det normsystem som skulle upprätthålla både ståndsrelationer och genusrelationer. Som en utgångspunkt fungerar treståndsläran, formulerad i hustavlan i Luthers katekes, samt den svenska fyrståndsläran. Tillsammans med en rad politiska skrifter, instruktionsböcker och begravningsstal i likpredikningar formulerade dessa enligt Stadin en normativ syn på genus.

De religiösa och kulturella skrifternas

betydelse som ideologiproducenter under 1600-talet har ägnats en del forskning. Att genom dem undersöka just genusrelationerna och deras motivering har dock hittills främst resulterat i kortare artiklar och uppsatser. I och med Stadin bok finns det nu en längre monografi på området. Boken har en bred ansats, vilket inte minst märks i källanvändningen, som kompletteras av en hel del både svensk och utländsk tidigare forskning.

Boken är uppdelad i åtta onummerade kapitel, inklusive ett sammanfattande avsnitt. Efter en kortare inledning presenteras det som Stadin kallar för förutsättningarna, det vill säga främst tre- och fyrståndsläran. Därefter följer ett kapitel om hushållståndet, som relaterar till treståndslärens beskrivning av det stånd där alla grupper i samhället ingick. Sedan följer fyra kapitel som formulerats utifrån fyrståndsuppdelningen, det vill säga ett kapitel vardera om adel, präster, borgare och bönder. Kapitlen ser ut i princip på samma sätt: de inleds med en allmän beskrivning om ståndets förutsättning och förändringar under 1600-talet. Därefter exemplifieras detta utifrån enskilda personer, familjer eller släkter. Kapitlen avslutas med ett avsnitt om de kvinnor som kunde knytas till respektive stånd.

Enligt Stadin kan samhällets genusrelationer studeras på tre olika nivåer, den normativa, den diskursiva och den individuella. Detta görs tämligen oartikulerat i boken. Jag uppfattar det som att undersökningen av tre- och fyrståndslärorerna samt hustavlan i de inledande kapitlen främst är att betrakta som en undersökning av den normativa nivån. Den diskursiva och den individuella nivån skulle då vara de som studeras i kapitlen om de fyra stånden. Skillnaden mellan den normativa och den diskursiva nivån är dock oklar och ett utförligare diskussion på denna punkt hade varit på sin plats.

Genusperspektivet handlar för Stadin inte bara om män och kvinnor, utan även om olika grupper av män. Här har författaren inspirerats av manlighets- eller maskulinitetsforskning. I detta fall handlar det om manligheterna i de olika stånden. Stån-

den var inte könsneutrala, utan uppbars av män som artikulerade olika manlighetsideal. Adelsmannens manlighet var inte särskilt lik den klerikala. Men olika kvinnoideal kunde också kopplas till de fyra stånden. Beroende på vem kvinnan var gift med eller dotter till tilldelades hon, precis som mannen, vissa egenskaper och uppgifter. Rent omfångsmässigt är det beskrivningen av männen i de fyra stånden som dominerar, kvinnorna får oftast några sidor på slutet. Möjligtvis är kapitlet om bondeståndet ett undantag. I det ägnas en stor del av kapitlet genusarbetsdelningen inom ståndet.

Enligt Stadin innebar 1600-talet stora förändringar för adelsståndet, genom ämbetsmannakårens professionalisering och den stora nyadlingen. En ny och mera meritokratisk adlig manlighet växte fram. Denna innebar en försämring för adelskvinnorna, som inte hade någon naturlig uppgift vid sidan av maken när dennes arbete inte längre utfördes i hemmet. För prästeståndet hade de stora förändringarna redan skett, genom 1500-talets reformation. Prästen hade då blivit både man och make, i och med att prästen enligt Luther skulle vara gift. Prästhustrun tillhörde en mycket utsatt grupp, eftersom prästgården (till skillnad från till exempel det adliga godset) var knutet till ämbetet. När prästen dog kunde prästänkan tvingas att flytta om hon inte konserverades, det vill säga gifte om sig med makens efterträdare. Vad gäller den borgerliga mannen pekar Stadin på en begynnande förändring vars följder syntes mera under de kommande århundradena. Kapitaliseringen och ett begynnande fokus på profit skulle på sikt förändra borgarens situation. Det samma gällde den borgerliga kvinnan. Det är under 1700- och 1800-talen som de stora förändringarna för denna samhällsgrupp sker. Bondeståndet slutligen arbetade enligt Stadin tillsammans men ändå åtskilt. Mannen och kvinnan hade helt olika ansvarsområden på gården. Dessa kunde ibland överträdas om en kvinna behövde göra mannens jobb, men aldrig på det motsatta sättet.

Flera av de beskrivna förändringarna ovan känner vi igen från tidigare forskning. Det är alltså inte de konkreta resultaten i sig som är det nya, utan snarare det perspektiv Stadin sätter in dem i. I sin sammanfattning pekar författaren på den pågående statsbildningsprocessens påverkan på genusrelationerna och synen på manligt och kvinnligt. Den ideologiska motivering som användes för att legitimera detta var hustavlan, menar författaren. Det var enligt Luthers hustavla helt enkelt Guds vilja att mannen var överordnad kvinnan.

Det var inte bara religionen som användes som motivering för samhällets genusordning, skriver Stadin i det sammanfattande avsnittet. I det offentliga samtalet betonades skillnader mellan könen vad gällde förstånd och andra egenskaper. Det fanns också stora skillnader mellan manligheterna och kvinnligheterna inom de olika stånden, menar Stadin. Dessutom fanns det grupper av män och kvinnor inom stånden som avvek från mönstret. Här hade en renodling av resultaten varit på sin plats. Det är exempelvis inte klart om man kan tala om någon hegemonisk maskulinitet och hur den i så fall skulle se ut. De mångfacetterade beskrivningarna av stånden har redan presenterats utförligt i de empiriska kapitlen. Kanske hade en kategorisering av de olika egenskaperna och uppgifterna tydliggjort resultaten i sammanfattningen? Nu är det bredden i beskrivningarna snarare än djupet i analysen som imponerar.

Bokens breda ansats är dess styrka, men resulterar ibland i allt för allmänna resonemang och slutsatser. Detta gör samtidigt boken till vad som torde vara en lättanvänd bok i historieundervisningen. Den beskriver hur samhället organiserades och hur denna organisation motiverades under 1600-talet i Sverige. Att se konstruktionen av genus som en del i denna organisation är det som gör *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* särskilt relevant som en grundbok för kunskap om det svenska tidigmoderna samhällets maktordning.

Malin Grundberg

Örlogsvarvet. Ett världsarv i Karlskrona

Urve Lepasoon

Hedemora: Gidlunds Förlag 2005, 126 s.

I KARLSKRONA FIRADES 1930 att det då var 250 år sedan staden grundades. Höjdpunkten var de många arrangemang som ingick i stadens jubileumsutställning. Även i Stockholm pågick detta år en stor utställning. Den innehöll förvisso många traditionella och historiska inslag, men har i efterhand ofta beskrivits som ett tydligt och tämligen entydigt uttryck för modernismen och moderniteten. I utställningen i Karlskrona lyste de framtidsorienterade inslagen mestadels med sin frånvaro. Denna stora upptagenhet med det förflutna sätts delvis i nytt ljus vid läsningen av Urve Lepasoons *Örlogsvarvet. Ett världsarv i Karlskrona*. Hon kommenterar inte historiesynen under 1930 års jubileumsutställning, men av hennes skildring av varvets historia framgår att det under lång tid funnits en önskan bland Karlskronaborna att bevara spåren från den tid då staden var den svenska flottans centralort.

Lepasoon, som under många år arbetat med kulturmiljöer på ett flertal läns museer, inklusive Blekinge Länsmuseum, konstaterar att det har skrivits mycket om skepp och skeppsbyggnad, men betydligt mindre om varven där fartygen byggts. Denna brist vill hon råda bot på genom sin bok om Karlskronas örlogsvarv. Hennes studie har komparativa ansatser. Det kommer bland annat till uttryck i diskussioner om det var Rochefort-sur-Mer som utgjorde förebild till varvet i Karlskrona och på vilka sätt som Sveaborg kan betraktas som en östlig motsvarighet till Karlskrona.

Örlogsvarvet. Ett världsarv i Karlskrona innehåller inga omfattande teoretiska eller metodiska utläggningar. Icke desto mindre förmedlar boken ett gediget vetenskapligt intryck. Dispositionen är klar och tydlig. Efter diskussioner kring planläggningarna inför och under byggandet av staden, örlogsvarvet och flottan avhandlas varvets olika byggnad

der och deras skilda funktioner. Avslutningsvis återknyter Lepasoon till jämförelsen med Rochefort samt belyser vilka betydelse som Karlskronas grundläggning fick för Blekinges och sydöstra Sveriges utveckling, där stora tullintäkter i kombination med de satsningar som stormaktstidens statsapparat gjorde ledde till en blomstringstid.

Inte minst tack vare att Lepasoon har gått igenom ett varierat material i arbetet med boken lyckas hon belysa en mängd olika aspekter av livet i 1600-, 1700- och 1800-talens Karlskrona. Till bokens förtjänster hör också att den är rikligt illustrerad. Till skillnad från omslagets tämligen intetsägande och därtill oskarpa fotografi över Femfingerdockorna är det stora flertalet av de bildåtergivningarna som återfinns innanför bokens pärmar välvalda och vackert återgivna.

Att varvsbyggnaderna fick stå kvar i Karlskrona även efter det att skeppen började byggas i järn och drevs med ånga har bidragit, i kombination med att Sverige under lång tid varit förskonat från krig, till att stadens örlogsvarv numera är unikt och klassat som världsarv. Det är glädjande att det numera finns en intresseväckande genomgång av hur varvet blev till, de förändringar som det genomgått och anledningarna till att så mycket av det alltjämt är bevarat till Karlskronabornas och -besökarnas stora glädje.

Ulf Zander

Från överklass till medelklass. Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900

Ingvar Elmroth

Lund. Nordic Academic Press 2001, 349 s.

I AUGUSTI 1772 tjänstgjorde en kapten Abraham Hellichius vid garnisonen i Kristianstad. Han övertalades av regementschefen Johan Christoffer Toll att stödja Gustav III:s statskupp. Eftersom Hellichius därmed kom att ta ställning för den segrande sidan adlades han och tog namnet Gustafschöld. Han avancerade inom den militära hierarkin och dog som generallöjtnant. Av de fyra sönerna

blev en militär och avancerade till överste. Även Abraham Gustafschölds sonson valde den militära banan men slutade som kapten. Av sonsonens två söner blev emellertid en handlare och den andre snickare.

Ätten Gustafschölds öde hålls av Ingvar Elmroth fram som ett gott exempel på den sociala rörligheten inom det svenska adelsståndet. En person adlas för sina förtjänster, hans söner kan troligen uppehålla den sociala position den tidigare generationen haft medan däremot senare generationer sjunker tillbaka till en nivå som gällt innan stamfadern nått sitt adelskap.

Från överklass till medelklass utgör en fortsättning på Ingvar Elmroths tidigare forskningsinsatser avseende den svenska adeln. Hans undersökningar (bland annat *För kung och fosterland: studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*) har visat att den svenska adeln inte klarade av att uppehålla de privilegier den skaffat sig 1612, att ha ensamrätt på rikets ämbeten och tjänster. Dess numerär var helt enkelt allt för liten. Dugligt folk måste hela tiden, genom nyadlingar, fylla på ”underifrån” för att täcka statens behov av tjänstemän och officerare. Problemet accentuerades när Sverige växte fram som europeisk stormakt från mitten av 1600-talet och såväl statsapparat som armé skulle byggas ut. Till detta kom överdödligheten i samband med stormaktstidens krigsföretag som givetvis drabbade den adliga officerskåren. Åtskilliga adliga ätter dog ut efter endast en eller ett par generationer.

Under 1700-talet minskade nyadlingarna. Ofrälse personer kom mer och mer att ta över som tjänstemän inom den statliga byråkratin och som officerare samtidigt som adeln började söka sig andra karriärvägar än de traditionella: statstjänsteman eller officer. Resultatet blev en ökad utjämnning mellan adel och ofrälse. Borttagandet av adelsprivilegierna i samband med 1809 års författningsreform och representationsreformen 1866 var inga revolutionära tilltag. De var snarare speglingar av de sociala och ekonomiska realiteterna i samhället.

Ett adesskap betydde aldrig att adelsman-
nen automatiskt kunde räkna med befördran
till högre befattningar. Varje generation var,
i princip, tvungen att bevisa sin duglighet.
Visserligen fanns ofta möjligheter för perso-
ner som tillhörde de förnämsta och rikaste
ätterna eller som hade rätt kontakter att av-
ancera snabbare men någon mera systema-
tisk nepotism eller utpräglat gynnande av
”klienter” förekom knappast. Den svenska
statsapparaten präglades av ett meritokratiskt
synsätt där det endast var de bäst kvalifice-
rade som kunde avancera uppåt och där kra-
ven ökade ju närmare de få toppositionerna i
samhället man kom. Resultatet kunde, som
exemplet med ätten Gustafschöld visar, bli
att senare generationer inte klarade av att
meritera sig till de högsta tjänsterna inom
den statliga byråkratin eller till de högsta
officersbefattningarna. Hade man inte för-
mågan att avancera, eller ens att stanna kvar
på föräldragenerationens nivå, ledde detta i
många fall till att man inte ansåg sig ha de
ekonomiska möjligheterna att gifta sig och
bilda familj: ätten dog helt enkelt ut.

Det arbetsmaterial Elmroth använt sig av
är noteringar för omkring 29 000 individer
som hämtats från Elgenstiernas *Den intro-
ducerade svenska adelns ättartavlor I-IX*. De
29 000 adliga personerna har i en impone-
rande kvantitativ genomgång klassificerats
utifrån vilken yrkesinriktning de haft och
vilken yrkesställning de nått. Resultaten har
blivit de tabeller ur vilka det är möjligt att
till exempel se vilken yrkesinriktning olika
generationer haft (det var inte ovanligt att
den först adlade var statstjänsteman medan
sönerna valde att bli officerare. Den militära
banan är ju av hävd en adelns tummelplats.)
Men det går också att utläsa förhållandet
mellan faderns och sonens yrke (har sonen
avancerat, nått samma position som fadern
eller, vilket ju inte var ovanligt, fått stiga ner
på samhällsstegen), antalet nyadlade akade-
miker, och så vidare. Elmroths arbete innebär
troligen att en så gott som komplett kartlägg-
ning av den svenska adelns manliga individer
och deras sociala positioner från 1600-talet,

fram till cirka 1900 genomförts.

Undersökningen bygger inte enbart på
det imponerande kvantitativa materialet.
Resonemangen om den svenska adelns väg
från ”överklass till medelklass” exemplifie-
ras också med enskilda människoöden. Här
möter vi exempel som gör historien till en så
levande forskningsområde.

Vi får till exempel veta att Erik Dahlbergh,
som adlades 1660, blev den siste av sin ätt,
detta trots att han och hans hustru fick sju
barn liksom att Emerentia Düben, Ulrika
Eleonoras hovfröken och vän, är den enda
kända kvinna som ”adlats i sin egen rätt” (s.
237).

Det är inget teoretiskt nyskapande arbete
Ingvar Elmroth presenterar. Det är där-
emot en gedigen, empirisk studie av allra
bästa märke. Omsorgsfullt genomförd. Klar.
Översiktlig. Ett arbete som besvarar åtskil-
liga frågor men som också ger upphov till nya
som i sin tur bör kunna generera fler under-
sökningar av samma slag.

Eva Queckfeldt

Det svenska samhället 1720–2000. Böndernas och arbetarnas tid

Christer Ahlberger & Lars Kuvarnström
Lund: Studentlitteratur 2004, 444 s.

Sveriges historia under 1800- och 1900-talen

Lars I. Andersson
Malmö: Liber 2003, 334 s.

VÅRTERMINEN 2005 SLUMPADE det sig så att
jag undervisade i två likartade kurser i his-
toria vid två universitet, Lunds och Växjö,
och då med två olika läroböcker i svensk
historia. Det var översiktskurser gällande
1800- och 1900-talen som enligt kurspla-
nerna skulle behandla världens politiska,
ekonomiska, sociala och kulturella historia.
En väsentlig del av dessa översiktskurser var,
som alltid, inriktad på svensk historia och de
två använda läroböckerna var i Lund Lars I.
Anderssons *Sveriges historia under 1800- och*

1900-talen och i Växjö Christer Ahlbergers och Lars Kvarnströms *Det svenska samhället 1720–2000. Böndernas och arbetarnas tid*. Självfallet kom jag att jämföra böckerna och jag vill härmed presentera några tankar rörande innehåll, uppläggning och språklig framställning. I mitt resonemang kommer jag även att förmedla synpunkter från studerande. Dock har jag inte gjort någon systematisk undersökning utan de framförda studerandeåsikterna är att betrakta som *ad hoc*. Jag vill betona att min diskussion utgår ifrån tanken att läroböcker skall behandla politiska, ekonomiska, sociala och kulturella aspekter.

Utgångspunkten för undervisningen är viktig för att bedöma kurslitteraturen. I allmänhet har de studerande, som läser översiktsskurser i historia under en eller två terminer, grunda kunskaper i ämnet historia. Dock har de det gemensamt att de har ett stort intresse, och då kanske speciellt för svensk historia. Översikter i svensk historia är därför mycket viktiga. En undervisningssituation, där de studerande har ofta svaga förkunskaper men är intresserade av ämnet, ställer besvärliga krav på mig som kursansvarig, men situationen ställer också krav på läroboksförfattaren. Ytterligare delar av förutsättningarna är att kurserna är omfattande, att undervisningstiden är begränsad och att de studerande inte är vana vid självstudier. Slutsatsen av dessa två förhållanden är att lärobokstexten till viss del ska vara självinstruerande, den ska vara öppen och lättillgänglig och kunna kommunicera med den studerande.

En viktig diskussion gäller översiktens innehåll och uppläggning. Tanken är att de på något sätt ska reflektera aktuell forskning och även i någon utsträckning ämnets aktuella inriktning. Självklart är det svårt att hålla sig *à jour* med all den forskning som produceras, men det är ju dock nu översiktsskrivarens förbannelse. Därför är det direkt beklagligt när Andersson medvetet väljer att lägga mindre vikt vid centrala områden i svensk historieforskning. Andersson tonar

ned socialhistoria, ekonomisk historia och kvinnohistoria (han nämner inte genushistoria) och hänvisar läsaren till andra översikter (s. 320). Motsatsen måste vara det enda rimliga. Det är mycket som skall behandlas på översiktsskurserna och oftast läggs sannolikt enbart en bok i svensk historia in och den måste då vara innehållsrik. Därför duger det inte, som Andersson gör, att hänvisa till ett annat arbete om svensk ekonomisk historia och därför "mer översiktligt" behandla detta område. Med tanke på att social- och genushistoria är livaktiga forskningsområden varigenom ny kunskap och nya perspektiv om svensk historia produceras, är Ahlbergers och Kvarnströms bedömning, att lyfta fram dessa områden, att föredra (s. 14–15, 418–419).

I Anderssons lärobok bok behandlas framför alla den svenska statens historia. I början av boken presenteras statsbegrepp. Dessa är hämtade från forskningslitteratur, men trots det är begreppen vagt definierade och oklart använda i framställningen. Ett av begreppen är den "välfärdsintegrativa" staten vilket förefaller vara uppfunnet av Andersson. Även detta begrepp är oklart behandlat och bland annat undrar man över varför just 1957 är skiljelinjen mellan två epoker. Andersson "uppfinner" begrepp och driver teser, därmed är framställningen det motsatta till vad som förväntas: en översikt ska presentera något så när etablerad kunskap. Ett annat exempel på tesdrivande, utöver den ovan nämnda "välfärdsintegrativa" staten, är nedvärderingen av betydelsen av folkrörelserna (s. 71). Anderssons framställning blir därmed för mig spännande och ibland direkt underhållande, men den fungerar sämre som lärobok, den blir dels inte representativ, dels inte lättillgänglig.

Anderssons fokusering på staten får konsekvenser. Jag tolkar det som att det är orsaken till att det saknas en sammanhållen framställning av demokratiseringen och till den tyngande genomgången av finans- och skattepolitik. Än värre är att fokuseringen sker till nackdel för socialhistoriska och ekonomiskhistoriska perspektiv. Däremot finns

diskussioner av kulturella förhållanden. Visserligen är inriktningen på "finkultur" och olika "-ismer" och mindre på andra kulturformer, men kulturhistorien får ett välbehövligt utrymme.

Ahlberger och Kvarnström är något svagare vad gäller kulturhistoria. Visserligen finns kapitlet "Tänkande, minne och kulturarv", men för bokens första del, "Böndernas tid", finns inget motsvarande kapitel. I övrigt innehåller *Det svenska samhället 1720–2000* en väl komponerad framställning där politiska, ekonomiska och sociala aspekter ingår.

Kopplat till *Det svenska samhället 1720–2000* finns en *webbplats* som innehåller olika typer av material tillhörande boken samt länkar till *Nationalencyklopedin*. Detta är en utmärkt utveckling av läromedlet och Studentlitteratur är att gratulera till denna förbättring. Vissa problem finns dock, kan till exempel den kursansvarige alltid utgå ifrån att alla studenter har tillgång till webbplatsens material? Hur är det med den som lånar boken på biblioteket? Inför höstterminen 2005 har man vid Växjö universitetsbibliotek gjort så att den som lånar boken som kurslitteratur samtidigt får tillgång till webbplatsen och det underlättar för den kursansvarige. Men vilket material ligger då på webbplatsen? Vad gäller *Det svenska samhället 1720–2000* finns bland andra Olle Nymans *Krisuppgörelsen mellan socialdemokraterna och bondeförbundet 1933* samt en bilaga från Ragnar Casparssons *Salsjöbadsavtalet i historisk belysning* som ger huvudavtalets text. Dylika texter är utmärkta för diskussioner och fördjupningar och jag hoppas att förlaget utökar webbplatsen med än fler texter. Det är dyrt att trycka böcker och det är förmodligen orsaken till att regent- och regeringslängderna finns på webbplatsen. En lämpligare plats är dock att ha dessa i den tryckta texten, de hör till läsningen. Även de tillhörande och utmärkta diskussionsfrågorna borde ligga i boken.

Lärobokstexten bör vara öppen och lättillgänglig och kunna kommunicera med den studerande. En följd av detta är att jargong och en alltför "akademisk" stil bör undvi-

kas och begrepp och termer måste förklaras. Här finns omedelbart väsentliga skillnader mellan böckerna. Anderssons bok tyngs av just en jargong. Den som har hört Andersson tala känner igen formuleringar och ordvändningar, och det är olyckligt: dessa kan möjligen vara underhållande i muntliga sammanhang men är det inte i tryckt form och det pedagogiska värdet är ringa. Tyvärr använder Andersson vidare ett metaforsystem kopplat till sjöfart. Svensk historia beskrivs utifrån "revolutionens svallvågor", genom "krigens farvatten" och så vidare. Andersson är säkerligen kunnig i seglandets konst, men kopplingen är inte givande, metaforerna är inkonsekventa och förvirrande och bidrar inte till ett gott lärande.

Mitt exemplar av Anderssons bok är fylld med frågetecken i marginalerna. Det finns alltför många logiska oklarheter och konstiga uttalanden för att jag ska kunna vara nöjd med boken. Ta till exempel orsaken till abortlagstiftningen: "De kommunistiska staternas propaganda fick ett genomslag också i den svenska debatten och politiken. Således legaliserades aborten 1974, stater forcerade kvinnornas inträde på arbetsmarknaden och satsade på institutionell barnomsorg" (s. 270). Kvinnorörelsens påverkan tas inte upp; denna sociala rörelse diskuteras för övrigt inte alls. Vidare: varför står detta under rubriken "De finkulturella trendernas politiska följder" – på vilket sätt har abortlagstiftning med "finkulturella" trends politiska följder att göra? Relationen mellan rubrik och text är alltför ofta oklar. Mitt intryck av Anderssons bok är att den är publicerad i en första version och väntar på en grundlig genomarbetning innan den blir helt färdig.

Det svenska samhället 1720–2000 är förredömligt klar och tydligt skriven. Språket är balanserat och lättillgängligt. Det finns vidare till varje kapitel dels en introduktion, dels en avslutningen med rubriken "Några linjer". Detta fungerar oftast, ibland blir det dock väl generellt: sammanfattningen av åttio års internationell historia på s. 305 är alltför allmän för att vara meningsfull. Men det

pedagogiska värdet med inledning och sammanfattning är högt.

Utifrån mina erfarenheter vill jag presentera en synpunkt angående en läroboks disposition. Jag tror att de studerandes lärande skulle befrämjas av en ökad tematisering i översikterna. En kronologisk framställning är nödvändig men borde kunna kombineras med en än mer tematisk framställning av vissa förhållanden. Om jag frågar studerande vad som verkar vara speciellt med Sverige och landets historia under 1800- och 1900-talen och vad de speciellt undrar över, då kan svaren till exempel beröra varför Sverige har stått utanför krig under en så pass lång tidsperiod, varför det inte har varit några revolutioner i landet, eller orsaker till socialdemokratiens omfattande inflytande. Detta tas i större eller mindre utsträckning upp i översikterna, men inte på ett sammanhållet och koncentrerat sätt. Om så gjordes skulle lärandet underlättas.

Magnus P. S. Persson

Europas historia 1780–1920. Ett genusperspektiv

Barbara Caine & Glenda Sluga

Stockholm: Natur och Kultur 2003, 291 s.

Europas historia 1780–1920 behandlar europeisk historia ur ett genusperspektiv och är författad av Barbara Caine, verksam vid Monashs universitet, och Glenda Sluga, verksam vid Sydneys universitet, båda i Australien. Boken har tillkommit inom ramen för universitetsundervisning i Australien. Sissela Uisk står för översättningen och en kort jämförelse med originaltexten visar ingen anledning till invändningar. Min diskussion av boken är baserad på frågan om dess användbarhet inom ämnet historia på översiktsskurser vid svenska högskolor och universitet, detta med utgångspunkt i den vanliga uppfattningen att ett genusperspektiv bör förekomma på dylika kurser. Jag skall först ge en kort beskrivning av bokens innehåll och påpeka några problem. Därefter kommer jag

jämföra boken med annan i Sverige använd översiktslitteratur och då visa på denna boks fördelar.

Författarnas utgångspunkt är att "politiskt, socialt och ekonomiskt liv formas av kulturella begrepp" (s. 16). Det är idéer och ideal om kön och könsskillnader, manligt och kvinnligt, som står i centrum. Författarna har valt ut vissa händelser och processer och däri undersökt genus betydelse. Det som behandlas är upplysningen och franska revolutionen, arbetsvillkor och arbetets könsuppdelning under början av 1800-talet, ideologier under 1800-talet, urbaniseringen och tillgång till offentligheten mot slutet av 1800-talet, medborgarskap och identitet kopplat till nationen samt slutligen imperialism, nationalism och militarism kring första världskriget. Det är stora frågor som diskuteras på omkring 230 sidor, men jag tycker att målet uppnås, att visa på förändringar av idéer och ideal rörande genus och att argumentera för att de har "påverkat könskladdningen av arbete, offentligt liv och politisk aktivitet" (s. 17). Det är en läsvärd bok med intressanta diskussioner och problematiseringar och den är användbar i undervisningssammanhang. Jag återkommer nedan till hur den kan användas.

Vissa invändningar kan riktas mot boken. Författarna är oklara i sin inledning då de resonerar kring bokens inriktning. Texten benämns som en historisk översikt med målet att skriva en "allmän historieskrivning för Europa" (s. 16). Samtidigt nämns att man har valt ut "historiska nyckelfrågor" (s. 15) och penetrerat dessa samt givit viss "allmän information" (s. 15) om kontexten. Detta går inte ihop. Den svenska titeln är missvisande då det inte alls är fråga om en komplett översikt, även om de teman som tas upp är både omfattande och centrala.

Därtill finns en oklarhet angående bokens målsättning. Vilken är i detta sammanhang betydelsen av genusperspektivet? "Genus" är en betydelsefull "historisk kategori", men hur viktigt och på vilket sätt? Författarna skriver att genusperspektivet har gjort att "europe-

iska historiker radikalt har ändrat syn på” de teman som är redovisade ovan. Men att så verkligen är fallet visar författarna inte. Bland annat saknas en historiografisk diskussion. Som det nu är ges av Caine och Sluga ett annat perspektiv än det konventionella och det är vad jag har fastnat för, men boken kan inte ersätta ett konventionellt perspektiv, därtill är denna text alltför begränsad.

Vidare har framställningen för mycket karaktär av idé- och lärdomshistoria och man saknar vidare politiska, ekonomisk-historiska och socialhistoriska perspektiv. Det är ibland långgrandigt. Till exempel kan jag inte inse värdet av den långa genomgången av den utopiska socialismen (s. 102–109).

Vilka delar av Europa studeras? Författarna hävdar att ”gemensamma teman och mönster angående genus uppstod i storstadsområden i både östra och västra Europa och kom att definiera en ’europisk’ erfarenhet” (s. 16). Tanken verkar vara att man skall kunna säga något om hela Europa genom att ta upp vissa delar av området. I praktiken är det dock i huvudsak Storbritannien, Frankrike och Tyskland eller tysktalande länder som studeras. Österrike berörs i någon utsträckning, i mindre utsträckning tas Ryssland upp och de nordiska länderna nästan inte alls. Italien berörs en del vilket kan förklaras av att en av författarna läser italienska. Tanken att man kan ”definiera” något gemensamt för Europa utifrån några länder och storstadsområden problematiseras inte och är heller inte övertygande framställt. Detta är en svaghet i boken.

Boken skall vara en översikt och då baseras på relevant forskning. Problemet är alltid vid översikter att författare har problem att orientera sig i en omfattande forskningslitteratur. Angående Ryssland används en artikel samt några böcker. Utan att vara insatt i området förefaller detta vara en alltför begränsad inläsning i ämnet. Den övervägande forskningslitteratur som används berör istället Storbritannien, Frankrike och Tyskland, och det är dessa länder som i huvudsak diskuteras. Detta är inget ovanligt och gäller

merparten engelskspråkig litteratur. Värdet hade dock höjts väsentligt om hela Europa diskuterats, inte enbart delar. Med tanke på att genushistoria är ett omfattande och växande område, kan det påpekas att av den nyaste använda litteraturen är några texter från 1997 och merparten av den refererade forskningen är betydligt äldre.

En utmärkt del av boken är att det i framställningen finns en rik uppställning av primärkällor, det vill säga filosofiska, litterära och historiska texter från olika tidsperioder. Det anges om texterna finns tillgängliga på svenska. Materialet är okommenterat, men används alltid i framställningen. Detta är en tillgång och kan lätt fungera som en start för fortsatt läsning för den intresserade.

Nu till min huvudpöäng. Vad gäller undervisning är ett allmänt mål att den introducerande undervisningen skall beakta nyare forskning och historieskrivning utifrån genusperspektiv är ett sådant. Hur är det då med några översikter som är vanliga i den svenska högskole- och universitetsvärlden? En ofta använd översikt är *Europa i världen ca 1700–1900. Revolution och nationalism* (Liber, 1996, 2004) av Thomas Magnusson. Denna översikt har inte ett genusperspektiv. Författaren menar att genusforskningen ännu inte har presterat resultat så att det ”sociala könsperspektivet” kan integreras i den historiska ”totalbilden”. Magnusson vill dock ”åskådliggöra det borgerliga samhällets allt tydligare könssegregation” (förordet, s. 8–9) och diskuterar och presenterar i förbifarten ”genussystemet” under rubriken ”Det borgerliga samhällets roller och rangskalar” (s. 147–148). I övrigt problematiseras inte genusperspektivet. Detsamma gäller för de i detta sammanhang relevanta delarna i Klas-Göran Karlssons *Europa och världen under 1900-talet* (Liber, 1994, 2003). Uppläggningsen av båda böckerna kan väl sägas vara i linje med tidigare översiktslitteratur inom området.

En annan i Sverige ofta använd översikt är *A History of World Societies* av John P. McKay, Bennett D. Hill, John Buckler & Patri-

cia Buckley Ebrey (Houghton Mifflin Company, 2004, 6:e utgåvan). Förändringarna i den senaste utgåvan innebär bland annat att man i större utsträckning tar upp asiatisk historia och mindre av europeisk historia. Målsättningen är alltså att nå en balanserad genomgång av världens historia. I boken diskuteras inte specifikt genushistoria, däremot finns några exempel på detta, till exempel "The sexual division of labor" under den industriella revolutionen (s. 753–754).

Jag skall göra två korta jämförelser mellan böckerna för att visa hur man kan använda *Europas historia 1780–1920*. I kapitel ett tar Caine och Sluga upp den franska revolutionen samt, såsom en bakgrund till denna, upplysningen. Framställningen tar bland annat upp en upplysningsdebatt om könskillnader, det kvinnliga politiska deltagandet under revolutionen, den napoleonska lagens konsekvenser för kvinnor och män. Varken Magnusson eller *A History of World Societies* tar upp motsvarande delar fast i den senare nämns Mary Wollstonecraft (s. 711) samt finns ett utdrag ur Olympe De Gouges' manifest om en deklaration om kvinnans rättigheter inklusive kvinnligt medborgarskap (s. 726–727). I Caines och Slugas text, jämfört med de två senares, ges alltså sammantaget en betydligt vidgad kunskap och förståelse av den franska revolutionen bakgrund, förlopp och konsekvenser. I kapitel fyra visar vidare Caine och Sluga bland annat hur rasbiologin även användes för att rationalisera uppfattningar av könens kompetenser, hur nationalistiska rörelser var genussladdade och att det samma kom att gälla medborgarskapsrätten i de nya länderna (Italien och de tyska staterna), samt hur en hierarkisering av kön och raser åtföljde den europeiska imperialismen. Varken Magnusson eller *A History of World Societies* tar upp motsvarande aspekter och återigen vill jag mena att Caines och Slugas perspektiv är värdefullt.

Sammantaget tycker jag att Caines och Slugas bok skulle vara mycket användbar som en kompletterande text till de nu vanligaste förekommande översikterna. Jag har vid ett

par tillfällen, i undervisningssammanhang, använt mig av korta utdrag ur Caines och Slugas bok och jämfört med Magnussons text. Det har resulterat i meningsfulla diskussioner. Det är i detta sammanhang jag finner Caines och Slugas bok värdefull: den ger, utöver vidgad kunskap om europeisk historia, en grund för jämförelser av olika vetenskapliga perspektiv och historiesyner.

Magnus P. S. Persson

Bara ett ringa obehag? Avfall och renhållning i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830–1930

Henry Nygård

Åbo: Åbo akademis förlag 2004, 402 s.

AVFALLETS OCH AVFALLSHANTERINGENS historia har under de senaste årtiondena vuxit fram som ett forskningsfält inom miljöhistoria, en förhållandevis ny gren på det historievetenskapliga trädet som bland annat har sitt ursprung i det sena 1960-talets miljörelse. Avfallshistoria har också tydliga kopplingar till stadshistoria, då staden var det geografiska rum där avfallet historiskt sett först synliggjordes, medicinhistoria, eftersom avfallet ofta utgjorde ett hot mot stadsbornas hälsa, liksom till teknikhistoria, på grund av att i synnerhet den moderna eran har kännetecknats av en betydande avfallsteknisk utveckling. I nära anslutning till avfallshistoria, om det inte rentav är samma forskningsfält, finns också vatten- och avloppshistoria, som även det innehåller en betydande del teknik.

I Norden har det skrivits avfalls- och VA-historiska artiklar och avhandlingar i Danmark, Norge, Sverige och Finland, men det är förmodligen i sistnämnda land som det publicerats flest arbeten inom detta område. Henry Nygård är en del av denna nationella forskningsmiljö och är något så ovanligt som på en och samma gång historiker och VD för Jakobstads i Finland kommunala renhållningsbolag. Detta faktum löper risken att vara både en svaghet och en styrka i ett

avhandlingsarbete som detta. En viss social organisations eller grupps historia skriven av en företrädare för samma grupp – i detta fall avfallsingenjörer och deras föregångare – skulle kunna brista i kritisk distans såväl som historisk kontextualisering. Nygård lyckas emellertid både relatera sin empiriska studie till relevanta sammanhang, skolad historiker som han är, och att hålla den kritiska distansen, vilket till viss del kan bero på att hans undersökningsperiod bara sträcker sig fram till 1930.

Huvudproblematiken i avhandlingen är vilken roll avfallet spelade i de preventiva strategier som utformades i och för de finländska städerna under perioden 1830 till 1930. Nygård inleder avhandlingen med en teoretisk utredning av vad avfall är, och här utnyttjar han också sina kunskaper som praktiker inom avfallsområdet på ett förtjänstfullt sätt. När det gäller den teoretiska inramningen av den empiriska undersökningen utgår han från att de finska städerna använde tämligen rationella strategier i sina preventiva åtgärder för att hålla städerna rena och hälsosamma. Härvidlag används en ”strategiformuleringsmodell” med fyra olika faser – identifiering av ett problem, utformning av en strategi, implementering av en teknisk lösning samt återkoppling till problemlösningsfasen.

Forskningsläget i en så pass bred avhandling som denna, som spänner över stads-, medicin-, miljö- och teknikhistoria, måste av nödvändighet bli ofullständigt. Ändå lyckas Nygård bra i det stora hela. Dock saknas en del VA- och avfallshistoriska verk om specifika städer när det gäller den Nordamerika, men eftersom USA ändå inte utgör det direkta sammanhanget för avhandlingen kunde denna del med fördel ha utelämnats. Bakgrund och historisk kontext behöver också sträcka sig över ett flertal historiska kunskapsområden, och även dessa lyckas Nygård mestadels täcka in.

Den empiriska delen är noggrann och detaljrik, och man kan inte annat än imponeras av Nygårds rika och breda empiriska material. Han behandlar de många och komplice-

rade aspekterna av avfallets historia i de finska städerna – lokala dödlighetsförhållanden, hälsovårdens utveckling, lokal och nationell lagstiftning (inklusive hälsovårdslagarnas tillkomst), hälsovårdens krav gentemot jordbrukets behov av gödsel, förhållandet mellan privata och offentliga intressen, internationella influenser när det gäller politiska och vetenskapliga idéer och teknik, politisk maktkamp på framför allt lokal nivå, ekonomiska förutsättningar etc. I centrum står de lokala aktörerna, framför allt i storfurstendömet huvudstad Helsingfors, och Nygård gör en nyanserad framställning av förhandlingar och maktkamp mellan dessa. Emellertid är författaren ibland så detaljrik och omfattande i de empiriska resonemangen att avhandlingen förlorar i fokus och tappar styrfart. Ett visst mått av renodling borde ha gjorts för att kunna driva huvudargumenten tydligare och föra avhandlingen framåt.

I avhandlingens slutdiskussion knyter Nygård ihop de olika trådarna utifrån den finsk-ryska historiska kontexten, även om det är lite svårt att hitta huvudkonklusionerna. I huvuddrag diskuteras i alla fall i kapitlet hur en renhållningspraktik utvecklades mot bakgrund av koleraepidemierna från 1830 och framåt, utifrån de etiologiska idéer som hämtats framför allt från Storbritannien och Tyskland och som sedan framkom i olika finsk lagstiftning. Så småningom uppstod en profylaktisk strategi i form av hälsovårdsförordningen 1879. Den fick dock underordnad betydelse som regelverk för renhållningen. Speciellt de mindre städerna hade svårt att översätta den importerade problembilden till lokala förhållanden. Läkarkåren fick dock genom hälsovårdsnämnderna mer makt att fokusera på hygieniska fenomen, och ingenjörer vann ökat inflytande i takt med att renhållningen teknifierades från 1880-talet och framåt (bland annat VC:ns intåg). Förebilderna till de olika renhållningssystem som valdes togs framför allt från svenska städer, till exempel Stockholm, Göteborg och Eskilstuna. Tunnsystemet kunde ha räddat exkrementerna som gödsel för jordbruket, men

det ökande antalet VC, nya typer av skräp, konstgödselns ökande användning med mera omöjliggjorde slutligen detta på 1920-talet. Avfall gick från att betraktas som gödsel till att bli det vi idag ofta förknippar det med: skräp. Hälsovårdslagen 1927 klargjorde för första gången att skyddet av befolkningens hälsa var viktigare än privatekonomiska överväganden, och kommunen gavs ett tydligt ansvar för renhållningen.

Jag har ett par invändningar. Förutom att teorin utgör grund för avhandlingens struktur, används den nästan inte alls som verktyg i empirikapiteln. Teorin återkommer bara lite kort i avslutningen, där den kunde ha fått större utrymme och aktiverats för att förklara den utveckling Nygård beskriver. Men jag undrar, å andra sidan, om man verkligen kan tala om så tydliga preventiva *strategier* ("medvetet målinriktat handlande", s. 30) i städerna när det gäller avfallet? Jag menar istället att materialet pekar på att renhållningens implementering var ett resultat av komplexa förhandlingssituationer mellan offentliga och privata aktörer *inom* städerna – naturligtvis i relation till nationella direktiv – där utgången inte var given. Nygård anser också att det var så. Det är kanske därför som han också verkar tveka kring städernas vara eller inte vara som enhetliga aktörer (se till exempel s. 28). Han talar också om att senaten och medicinalstyrelsen dragit upp strategier genom sina renhållningsdirektiv, vilket ytterligare bidrar till förvirringen kring vilka aktörerna var, speciellt vilka som stod för de profylaktiska strategierna i förhållande till renhållningen.

Det finns i kapitel sju inte mycket till jämförelse mellan de olika städerna som ingår i undersökningen, vilket leder till att i synnerhet de mindre städerna tenderar att falla bort i skuggan av Helsingfors. Nu kan läsaren få uppfattningen att de allmänna slutsatserna till stor del baseras på Helsingfors.

Sammanfattningsvis är dock detta i det stora hela en bra och välskriven avhandling. Inte minst det enorma material som Nygård har gått igenom, och hur han sedan behand-

lar det, är imponerande. Hans bakgrund som avfallsingenjör berikar definitivt framställningen, och man blir övertygad om att författaren vet vad han talar om, både som historiker och som avfallsexpert.

Jonas Hallström

Ordning på stan. Polisen i Stockholm 1848–1917

Björn Furuhagen

Stockholm & Stehag: Brutus Östling Bokförlag Symposium 2004, 272 s.

INTERNATIONELLT HAR POLISFORSKNING under de senaste decennierna etablerats som ett eget forskningsfält där historia, sociologi, kriminologi, psykologi, juridik och flera andra discipliner har mötts. I vårt land är forskningsriktningen ännu i sin linda även om några intressanta arbeten har producerats. När det gäller studier med ett historiskt perspektiv har dessa, med undantag av några kortare artiklar, fram tills nu inskränkts till två avhandlingar som behandlar perioden kring sekelskiftet 1900: Björn Horgbys *Den disciplinerade arbetaren* (där polisen endast upptar en mindre del) och etnologen Kjell Bergmans *Poliser – mellan klassförtryck och brottsbekämpning*. Båda undersökningarna har en tydlig lokalhistorisk prägel. Det förstnämnda arbetet behandlar Norrköping och det senare Göteborg.

I och med Björn Furuhagens *Ordning på stan. Polisen i Stockholm 1848–1917* läggs en stor pusselbit till den svenska polishistoriska forskningen. Även om också detta arbete har en lokalhistorisk tyngdpunkt vidgas perspektivet här på ett förtjänstfullt sätt. Furuhagen knyter an till den internationella polisforskningen och genomför också direkta komparationer beträffande polisens organisation, målsättning och praktik mellan Stockholm och utländska storstäder som London, New York, Paris och Berlin. Härvid framgår hur polisen i Stockholm under sina första verksamhetsår framför allt hämtade inspiration från Londons poliskår. Så småningom gjorde

sig inflytande från polisen i Paris och Berlin gällande. Resultatet blev för Stockholms del, menar Furuhausen, en slags hybrid med drag hämtade både från anglosaxisk och kontinental tradition.

Arbetet är uppdelat i sex kapitel. De två inledande kapitlen behandlar bakgrunden till och tillkomsten av den nya poliskåren 1850. Det avslutande sjätte kapitlet tar upp polisens roll och funktion i samband med de politiska demonstrationerna i Stockholm 1917. I övrigt innehåller arbetet tre tematiskt organiserande kapitel där ett tar upp disciplineringen av poliskåren, ett annat polisens arbetsuppgifter och organisation medan ett utgörs av en studie av hur det praktiska polisarbetet på gatunivå gestaltade sig.

Den moderna poliskåren i Stockholm inrättades alltså 1850. Tidpunkten har fått många att se detta som en direkt följd av erfarenheter av ordningsmaktens otillräcklighet under marsoroligheterna i Stockholm revolutionsåret 1848. Författaren menar dock att dessa händelser på sin höjd påskyndande en förändring som redan var på god väg. Polisreformen i Stockholm bör i stället främst ses som ett försök att lösa gamla ordningsproblem till vilka en delvis ny känsla av oro för växande brottslighet och ökande sociala spänningar sällade sig.

Det konstateras inte överraskande att poliskåren genomgick en stark förändring under andra delen av 1800-talet och fram till första världskriget. Furuhausen ser detta huvudsakligen som ett utslag av en framgångsrik strategi från polisledningens sida i att bygga upp en fungerande yrkeskår. Bidragande orsaker till denna förändring var en generell professionaliseringsprocess och förändrad rekrytering, framför allt av före detta militärer. Till detta kom en allt mera byråkratiserad och specialiserad organisation, utbyggda hierarkier och en allmänt bättre status, bland annat genom höjda löner och befordringsmöjligheter. Ett väsentligt inslag i förändringen av poliskåren var den omfattande kontroll och disciplinering som konstaplarna utsattes för. Trots detta kvarstod delvis ord-

ningsproblemen inom poliskåren under hela undersökningsperioden. Författaren betonar att den samhälleliga utvecklingen i form av industrialisering och urbanisering och det omfattande administrativa regelverk som härigenom växte fram ledde till att polisens arbetsuppgifter efter hand kom att utvidgas enormt. Dels handlade det om en anpassning till de krav makthavare men också befolkningen kom att ställa på dem som var utsedda att upprätthålla ordningen, vilket innebar såväl en kraftig kvantitativ tillväxt som en rad organisatoriska och tekniska förändringar. Dels fick, menar Furuhausen, poliskåren ta sig an en rad nya uppgifter för vilka ett behov uppstod som till exempel olika administrativa uppdrag, sjuktransporter och omhändertagande av hemlösa. Många av dessa uppgifter var till synes triviala vardagsbestyr vilka dock tillsammans blev allt viktigare i en expanderade storstad. Andra viktiga uppgifter som tog allt större resurser var övervakning av demonstrationer, offentliga möten, fester och idrottstävlingar.

Största förtjänsten, förutom det gedigna empiriska arbetet med ett omfattande och tidigare till stor del outnyttjat material, är att Furuhausen mycket tydligt visar hur "polisen" är ett mycket komplext socialt fenomen vars olika karaktäristika inte kan reduceras till enkla formler för brottsbekämpning och ordningsskapande. Sammantaget är arbetet ett gott exempel på historieskrivning i skärningspunkten mellan socialhistoria, organisationshistoria och politisk historia. Om Furuhausen har god hand med det omfattande empiriska materialet är den teoretiska diskussionen däremot betydligt svagare utvecklad. Arbetet bjuder på flera oklara och otillräckligt genomreflekterade ställningstaganden. Han menar till exempel att för att få en "korrekt bild" av polisen måste en mindre låst och öppen, och av tidigare dominerande teorier på området delvis oberoende, position intas. Oavsett det attraktiva och i förstone sympatiska i en sådan hållning är denna empiristiska och i kunskapsteoretisk mening naiva grundsyn vetenskapligt sett ytterst

problematiske och man skulle önskat sig att författaren ägnat ett större utrymme åt att reflektera över innebörden i detta.

Ett annat exempel på den otillräckligt genomtänkta teoretiska hållningen återfinns i den i arbeten av det här slaget numera närmast obligatoriska anknytningen till Foucault. Denne blir hos Furuhausen i stort sett enbart en representant för ett ovanifrån kommande disciplineringsperspektiv. Detta är ett vanligt misstag som grundar sig på en läsning av ett av hans många arbeten, *Övervakning och straff*. En sådan snäv och förenklad reception kan sedan ligga till grund för kritik mot Foucaults perspektiv för att vara instrumentellt och deterministiskt till sin karaktär, för att implicera att den enda tanken med polisen var kontroll och disciplinering av befolkningen och för att inte ta hänsyn till de kontrollerades behov och möjligheter till handling. Om man tar sig tid och läser vad Foucault generellt har att säga om hur makten verkar i det moderna samhället finns dock mycket litet, om ens något, stöd för denna kritik. Tvärtom betonar Foucault mycket starkt hur makt – disciplin är hos Foucault en makt-teknik – är något dynamiskt som hela tiden befinner sig i förändring och där styrkeförhållandena alltid kan kastas om. Genom att se disciplineringen som ett ovanifrån kommande medel för kontroll missas också det viktigaste, och mest originella, draget i Foucaults "maktteori", nämligen att makten till sin karaktär är positiv. Dess främsta uttryck är därmed inte repression och kontroll utan att den producerar den moderna människan som subjekt. Foucault betonade också mycket starkt att makten alltid inbegrep motstånd och till och med var det som möjliggjorde detta motstånd. Sett på detta sätt skulle ett perspektiv inspirerat av Foucault kunna ge en väsentligt större teoretisk förståelse av vad "polisen" faktiskt är och gjorde än vad en traditionell anknytning till konflikt- och konsensusperspektiven kan ge.¹

Roddy Nilsson

Not

1 Se t.ex. Michel Foucault, "Politics and Reason", i Lawrence D Kritzman (ed.), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture*, Routledge: London & New York 1988, s. 57–85, och dessamma, "Governmentality", i Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (eds), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, University of Chicago Press: Chicago 1991, s. 87–104.

Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920

Anna Jansdotter

Stockholm & Stehag: Symposium 2004, 496 s.

Ansikte mot ansikte er en doktorsafhandling, som Anna Jansdotter forsvarede på Historiska institutionen ved Lunds Universitet i september 2004. Derfor er det naturligvis et meget udførligt arbejde, som afdækker hvert et hjørne af emnet. Med denne afhandling ved man nu alt, hvad der er værd at vide om redningsarbejde blandt prostituerede kvinder i Sverige fra 1850 til 1920. Hvor der i Danmark i tilsvarende tidsrum kun var et redningshjem i København og et i Århus, har Jansdotter afdækket ikke mindre end 26 redningshjem i Sverige. Hvorfor der er denne forskel, kunne det være interessant at undersøge. Måske kan det tænkes, at nogle af de redningshjem, som i Danmark blev oprettet for kvinder, der blev løsladt fra fængslet eller for ugifte mødre eller for drankere også tog sig af kvinder, der ernærede sig ved prostitution.

Afhandlingen består af tre dele: "Räddningsarbeten 1850–1920", "Räddningens geografi" samt "Räddningen som dialog". I første del fremstilles selve redningsbevægelsens fremkomst og ideologi samt redningsarbejdets metode. I anden del analyseres mødet mellem redderne og de kvinder, der skal reddes; redningshjemmet som stedet, hvor dette møde fandt sted, og hvor omvendelsen skulle udspille sig. Desuden fortælles der om det

oplysningsarbejde, redningskvinderne påtog sig. Kildematerialet til disse to dele er imponerende omfattende, og det er lykkedes Jansdotter at opspore arkivalier ikke blot i arkiver men også ude i foreningerne. I tredje del anvendes et hidtil ukendt og ganske usædvanligt kildemateriale nemlig korrespondancen fra 1893 til 1907 mellem en redningskvinde, diakonissen Louise Fryxell og Lovisa K. som periodevis ernærede sig ved prostitution, og som Louise havde sat sig for at redde.

Anna Jansdotter har et grundigt kendskab til den internationale litteratur på området, og hun har sat sig for at undersøge spørgsmål, som ikke i samme grad er blevet taget op af andre forskere. For det første ønsker hun at se på, hvordan forskelle mellem kvindegrupperne konstrueres, og hvordan man kan se på magtrelationer mellem kvinder. For det andet vil hun se på det velkendte paradoks i det sociale arbejde, nemlig den mellem social kontrol og omsorg. Det er ikke hendes hensigt at løse dette paradoks men snarere at anvende det som et udgangspunkt for analysen. Det er ifølge hende ikke muligt at betragte det sociale arbejde som enten 'velvilje' eller 'undertrykkelse', pointen er snarere, at velviljen er en del af undertrykkelsen og gør den så meget mere udsøgt. Som sidste problemområde vil Jansdotter se på religion, som hun mener ikke er blevet udnyttet tilstrækkeligt som tolkningsramme i forskningen – noget Inger Hammer allerede overbevisende har påpeget. Derfor vil hun i sin analyse anvende religion for at få en uddybet forståelse af redningsbevægelsens konstruktioner af kvindeligheder og af dynamikken i det sociale arbejde. Ved netop af have dette øje for religionen kan hun se, hvor vigtig omvendelsen var i redningsarbejdet, og at det syntes som om, redningen ikke var vellykket, hvis kvinderne udelukkende forlod prostitutionen uden tillige at blive omvendte kristne.

Afhandlingen er velskrevet og interessant, men den indeholder også det paradoks som alle afhandlinger bærer i sig: skal man have alt med, eller kunne man nøjes med nogle relevante eksempler? Hvert spørgsmål, der

stilles, bliver analyseret ikke kun i forhold til det mest repræsentative hjem men til flere hjem, uden at forskellighederne røker synderligt ved konklusionerne. Men det er kun en detalje, og værdien i dette omfattende arbejde er, at nu er alle redningshjem blevet afdækket, og vi har fået en ny viden. Det mest overraskende ved afhandlingen er korrespondancen mellem de to kvinder. Et sådant kildemateriale er ikke tidligere blevet anvendt i forskningen om emnet, og det giver et helt nyt perspektiv på selve redningsarbejdets psykologi. Med disse breve får Jansdotter rig lejlighed til at undersøge paradokset mellem velvilje og undertrykkelse. Det overraskende er også, at Louise i 14 år forsøgte at hjælpe Lovisa ud af prostitutionslivet, en bestræbelse der kun blev afbrudt af Louises død. I disse år flakkede Lovisa fra det ene redningshjem til det andet, fra hospital til bordel og tilbage igen uden at kunne skabe sig et stabilt liv. Det lykkes først efter Louises død, hvor Lovisa til slut bliver bofast og ernærer sig som syerske – måske også fordi hun var nået en alder, hvor prostitutionslivet ikke længere var en oplagt mulighed. Jansdotter har blik for mange vinkler i denne korrespondance, men det forekommer mig, at der er endnu en tolkningsmulighed. Da jeg læste brevene med Louises evindelige formaning og Lovisas plattenslageragtige tiggeri og forhandlinger, forekom det mig, at de to kvinder havde udviklet en gensidig afhængighed, som måske er hele kernen i det sociale arbejde. Først da Lovisa må stå på egne ben, kan hun klare sig selv, og det er jo en noget desillusionerende konklusion på relevansen af socialt hjælpearbejde. Kan det tænkes, at denne undertrykkende velvilje fra reddernes side udvikler en hjælpeløshed, hos de som skal reddes? Det var måske et spørgsmål for endnu et forskningsprojekt.

Karin Lützen

Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920

Carl Henrik Carlsson

Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 2004, 377 s.

EN BETYDANDE DEL av den moderna historieforskningen av idag undersöker attityder och föreställningar kring olika historiska fenomen, detta inte minst där undersökningsobjektet rör relationen mellan majoritetsbefolkningar och etniska minoriteter. Inom denna forskningsinriktning har särskilt begreppet diskurs vunnit inesteg. Ett befriande undantag från trenden att bortse från diskursens praktiska konsekvenser utgör Carl Henrik Carlssons avhandling *Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*. Carlssons bok knyter an till och utmanar Lars M. Anderssons monumentalavhandling *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (2000). I *Medborgarskap och diskriminering* tar Carlsson avstamp i Anderssons tes om en rådande antisemitisk diskurs och vederlägger en del av hans resonemang, däribland att det under den undersökta perioden skulle ha saknats en handlingskomponent vad gäller antisemitismens karaktär i Sverige. Carlsson visar på ett mycket övertygande sätt att det i Sverige inte bara rörde sig om allmänna negativa attityder mot judar utan att dessa attityder även fick genomslag i konkret myndighetsutövning. Detta i form av en betydande andel avslag på medborgarskapsansökningar från gruppen "östjudar".

Genom att undersöka samtliga medborgarskapsansökningar under perioden 1860–1920 (en period som är särskilt intressant då det i princip rädde fri invandring till Sverige), inalles över 11 000 (varav 16 procent "östjudar"), samt 3 000 ansökningar om utlänningars rätt att idka näringsverksamhet, har Carlsson kommit fram till att endast 46 procent av medborgarskapsansökningar från "östjudar" bifölls. Detta skall ställas mot

kategorin "icke-judar" inom vilken 89 procent fick sina medborgarskapsansökningar bifällda. Ett avgörande resultat i Carlssons avhandling är dessutom att diskrimineringen av "västjudar" inte var så stor som man mot bakgrund av exempelvis Lars M. Anderssons resultat skulle kunna förvänta sig. Cirka 81 procent av ansökningarna från "västjudar" bifölls nämligen. Titeln på Anderssons avhandling, *En jude är en jude är en jude...* skulle alltså, som Carlsson konstaterar, vara direkt missvisande för hans egen studie. Carlssons resultat föranleder honom att mynta uttrycket östjudefobi och beskriva detta som ett slags selektiv antisemitism.

Om nu diskrimineringen mot "östjudar" var så manifest kan ju frågan ställas varför några av de sökande överhuvudtaget erhöll medborgarskap. Här använder sig Carlsson av begreppet "socialt kontrakt", vilket säger att det av rent pragmatiska skäl fanns anledning för statsmakten att acceptera en viss arbetsduglig invandring, även från en stigmatiserad grupp som "östjudarna". Denna pragmatism i kombination med de ekonomiska fluktuationerna under undersökningsperioden förklarar också de tidsmässiga variationerna rörande myndigheternas beredvillighet att ge judar från öst medborgarskap. Den antisemitiska diskursens ökande alternativt minskande intensitet, som bland annat kan utläsas i den politiska debatten, har enligt Carlsson således mindre förklaringsvärde vad gäller antalet avslag på medborgarskapsansökningar över tid.

Analysbegreppet "östjudar" är komplicerat och bjuder likt alla kategoriseringar på gränsdragningsproblem. I *Medborgarskap och diskriminering* innefattar begreppet mosaiska trosbekännaren från Tsarrysland, inom vilket även ryska Polen och Storfurstendömet Finland ingår. Utgångspunkten är att "östjudarna" bar på ett dubbelt stigma grundat på rysskräck och antisemitism. Man kan ställa sig frågande till att Carlsson betraktar finska judar som "östjudar" medan storfurstendömet Finland uppfattas som västeuropeiskt. Som motivering till denna inkonsekvens

anger han att de finska judarna erhöll medborgerliga rättigheterna först 1918, alltså cirka 50 år senare än i Sverige. Tidigare kunde de endast erhålla ryskt medborgarskap. Men kulturellt torde de i regel svensktalande finska judarna ha uppfattas som en mindre avvikande grupp än övriga "östjudar", ett antagande som styrks av att samtliga finska judar som uppfyllde de formella kraven fick bifall på sina medborgarskapsansökningar.

Carlssons metodiska tillvägagångssätt är imponerande och hans huvudresultat förefaller ovedersägligt. För övrigt är framställning exemplarisk med flyhänt språk och återkommande delsammanfattningar. Vad som skulle kunna ha varit särskilt intressant och som tyvärr saknas i avhandlingen är jämförelser med liknande studier från andra länder. Är Carlssons resultat unikt för Sverige? Det är det troligtvis inte. Internationella jämförelser försvåras dock enligt Carlsson av olikheterna mellan länders invandringspolitik och passbestämmelser samt det faktum att medborgarskapsakter är ett sällan använt källmaterial bland historiker.

Medborgarskap och diskriminering är med dess fokus på diskursens konsekvenser ett oundgängligt komplement i svensk antisemitism- och immigrationsforskning. Vad som i mångt och mycket är en lakun inom dessa forskningsfält, och som Carlsson tangerar via nedslag i konseljakterna, är aktörsperspektivet. Ett fördjupat aktörsperspektiv kan lyfta fram de enskilda gestalterna, individerna bakom det statistiska materialet. Hur uppfattade dessa avslagen och sin situation mer generellt? Detta perspektiv kan inte avkrävas Carlssons avhandling men hans resultat och material lockar till vidare biografiska studier vilka skulle kunna fördjupa inte bara bilden av judarnas situation i Sverige, utan även av ett framväxande svenskt folkhem.

Henrik Rosengren

"Vidunder till kvinnor." Sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet

Ingrid Hartman Söderberg

Örebro: Örebro Studies in History 3, Universitetsbiblioteket 2003, 422 s.

"Vidunder till kvinnor." Sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet handlar om döttrarna till den liberale bonderiksdagsmannen Jonas Andersson och hans hustru Lovisa Persdotter, som i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet blev framgångsrika yrkeskvinnor. Avhandlingen är en gruppbioografi om de sju systrarna, och titeln citat är hämtat från ett brev, där en av dem tycker att de är "vidunder till kvinnor" eftersom ingen av dem gifter sig. Ingrid Hartman-Söderberg vill inte bara skildra systrarnas levnadsöden, utan också visa på det nära sambandet i tiden mellan individerna och samhället. De sju flickorna från Häckenäs i Östergötland illustrerar utmärkt med sina livsöden de nya möjligheter som erbjöds för kvinnor vid denna tid att i större utsträckning än tidigare välja en annan livsbana än föregående generationers kvinnor. De sju systrarna på Häckenäs gifte sig aldrig, utan blev samtliga framgångsrika yrkeskvinnor.

Hartman Söderberg använder sig av Pierre Bourdieus kapitalbegrepp och Jürgen Habermas diskussioner kring offentlighet som teoretiska verktyg, och dessa begrepp fungerar bra. Offentlighetsbegreppet diskuteras och problematiseras på ett nyanserat sätt. Källmaterialet utgörs av ett stort antal brev, bouppteckningar och diverse handlingar rörande de olika familjemedlemmarna, men också av många fotografier. Det privata källmaterialet har kompletterats med ett mer offentligt i form av tidningsartiklar, protokoll, matriklar med mera.

Inledningskapitlet och kapitel två, "Familjebakgrund", presenterar kort systrarna och ger en bild av tiden och det relevanta forskningsläget, tolkningsmöjligheter och teoretiska begrepp diskuteras. Författaren frågar också om det finns fog för att kalla de

sju systrarna för "liberalismens döttrar", en högst relevant fråga i sammanhanget, eftersom Jonas Andersson var framgångsrik liberal politiker och riksdagsman. Vi får även en inblick i liberalismens program. Modern, Lovisa Persdotter, var en strävsam kvinna som slet med ett stort hushåll och en omfångsrik barnaskara. Förutom de sju döttrarna fanns dessutom fem söner i familjen, och eftersom Jonas Andersson ofta var bortrest på olika uppdrag, fick modern axla ett tungt familjeansvar.

I del tre, "På väg ut i offentligheten", får vi följa systrarnas yrkesval och utbildning. Fyra av dem blev lärarinnor, varav en lärarinna för döva, en utbildade sig till telegrafist, en till fotograf och en till sjukgymnast. De tre sistnämnda yrkena var helt nya. Nästa avsnitt, "Ute i yrkesvärldens offentligheter" presenterar de olika typer av offentligheter som här är relevanta; det pedagogiska fältet, den nya teknikens och kommunikationernas arbetsfält, det kulturella fältet samt det medicinska. Del fem tar upp andra offentliga arenor, som filantropiska föreningar och kommunalpolitik. I sista avsnittet görs en uppsummering av de sju systrarnas utträde i offentligheten. Deras enskilda levnadsöden knyts samman med förändringar i tiden, och det framgår hur det offentliga rummet vidgades för kvinnorna efterhand. Den yngsta systemen, Erika, hade avsevärt större möjligheter att agera politiskt än de äldsta i syskonskaran.

Strukturen på denna avhandling är bra. De tematiska fördjupningarna först i systrarnas utbildning, sedan i deras yrkesverksamhet och slutligen i filantropisk och politisk verksamhet känns som ett givande och fruktbart sätt att strukturera stoffet. Vi rör oss från det privata och sedan gradvis utåt mot ett mer offentligt rum. Kvinnornas personliga livsöden fogas in i en samhällelig kontext och i relevanta forskningslägen, och det är imponerande hur väl författaren satt sig in i olika områden av yrken och utbildningar. Brevmaterialet används väl, och när det varit brist på privata brev har Hartman Söderberg med hjälp av mer offentligt material ändå förmått

ge en god skildring av de olika personerna. Det finns verkligen fog för att kalla systrarna från Häckenäs för liberalismens döttrar! Deras yrkeskarriär hängde med stor sannolikhet samman med deras bakgrund. Dels fanns fadern som förebild, som propagerade för högre utbildning och yrkesverksamhet även för kvinnor, dels kanske också deras livsval kan ses som ett avståndstagande från den situation modern befann sig i, som hårt arbetande tolvarnsmor med ett nästan övermäktigt ansvar för familj och hushåll.

"*Vidunder till kvinnor*" är intressant, gedigen och rolig att läsa. Boken är ett gott exempel på en kollektivbiografi, som givetvis inte kan skärskåda de enskilda personerna lika ingående som en biografi om en enda person, men som ändå lyckas ge en nyanserad bild av huvudpersonerna ur skilda perspektiv. Framställningen blir ännu mer fyllig och levande genom att Hartman Söderberg använt ett rikt material av foton och också gör en viss bildanalys. Detaljer som telegrafisten Mathildas tjänsteklädsel med sin uniformsaktiga stil är viktig som markör av en identitet, en önskan att visa professionalitet även i den yttre framtoningen. Över huvud taget illustrerar systrarnas klädsel enkelhet, allvar och stramhet. Det framgår tydligt att om de ville tas på allvar, borde de sträva efter en viss manlighet i klädseln, kvinnlig flärd tonades ner eller förekom inte alls. Det är en aspekt som väl illustrerar den manliga normens företräde. När kvinnorna erövrade det offentliga rummet, fick de till en del anpassa sig till manliga ideal. Jag kan rekommendera en informationsrik, läsvärd och vacker bok!

Eva Helen Ulros

Stiftarinnegenerationen. Sofi Almqvist, Anna Sandström, Anna Ahlström

Annika Ullman

Stockholm: Stockholmia förlag 2004, 259 s.

PEDAGOGEN ANNIKA ULLMAN utkom förra året med boken *Stiftarinnegenerationen* som

behandlar tre av 1800-talets kvinnliga pionjärer på skolstiftarfältet: Anna Sandström (1854–1931), Sofi Almquist (1844–1926) och Anna Ahlström (1863–1943).¹ Studien ger genom sina levande exempel och intressanta iakttagelser fördjupade insikter i hur en reformpedagogisk rörelse – anförd av ett antal kvinnor – påverkade uppfattningarna om utbildning och undervisning för såväl flickor som pojkar. Verket kompletterar således vår kunskap om det svenska utbildningssystemets rötter och bjuder inte minst spännande läsning.

De tre kvinnorna följs från barnåren fram till formeringen och etableringen samt småningom nedläggelsen av två skolor (Anna Sandströms och Sofi Almquists) respektive omorganiseringen av en (Anna Ahlströms). Deras engagemang och avtryck på den offentliga arenan diskuteras och som en avslutning på studien analyseras deras åstadkommanden mer på djupet. Valet av just dessa kvinnor motiveras av Ullman utifrån den metodologiska ståndpunkten att "[d]ialektiken mellan deras liv, verk och samtid" (s. 19) kan säga oss något om de skiftande vägar och villkor som fanns för den första generationen svenska kvinnor som fick tillgång till en formell högre utbildning. Rent hypotetiskt hade väl förstås tre helt andra kvinnor kunnat tjäna samma syfte. Sofi Almquist, Anna Sandström och Anna Ahlström ställdes inför liknande utmaningar, men kom att hantera dem på olika sätt; kanske till dels beroende på samhällets utseende i kombination med kvinnors villkor just vid tiden för deras respektive födelse, uppväxt och väg in i vuxenlivet.

De tre kvinnorna har för eftervärlden lämnat olika mycket material för forskaren att fördjupa sig i; något som medför vissa uppenbara problem. Ullman menar dock att detta inte behöver vara en nackdel, utan att just jämförelsen de tre emellan öppnar för frågor – och tänkbara svar – som annars, om varje kvinna biograferats separat, skulle ha förblivit oställda. Detta är helt sant, men på samma gång innebär det ju inte desto mindre att analysen av individerna – och hur varje

enskild kvinna positionerade sig som "social kategori" (s. 203) riskerar att orättvist reducera dem i takt med källäget. Ett av Pierre Bourdieu väglett studium av kvinnornas tillgångar och kapital, poängterar Ullman, riskerar vidare att bli en baklängesanalys av historien. Det finns en risk att forskaren med facit i hand ser logiska utvecklingslinjer i sådant som historiens aktörer föga kunde styra eller ens förutse. Ullman formulerar det som att "vår visshet måste ställas mot deras ovisshet" (s. 24). I detta avseende balanserar författaren på ett bra sätt mellan det tillrätalagda, det tolkande – och det spekulativa.

Den drivande frågan i undersökningen är hur det kom sig att dessa välutbildade kvinnor ur borgarklassen ville – och inte minst kunde – satsa så mycket på sina skolprojekt. Det finns flera förklaringar och de tre kvinnorna drevs av olika bevekelsegrunder. Undantagstillståndet som kvinnor hamnade i under 1860- och 1870-talen går inte att bortse ifrån. Kungliga Högre lärarinneseminariet (KHLS) inrättades 1862 och 1873 öppnades universiteten för kvinnor, men någon statlig avsättningsplats fanns inte för de kvinnor som underkastat sig utbildningen.

Anna Sandström utbildades vid KHLS. Efter att ha arbetat vid Åhlinska skolan och där upplevt en tilltagande frustration över den tillämpade pedagogiken – exercerande i lösryckta faktakunskaper – publicerade hon 1880 under pseudonymen "Uffe" en programtext i Sophie Adlersparres *Tidskrift för hemmet*. I skydd av sin manliga pseudonym vågade hon ta ut svängarna i sin kritik mot de existerande läroplanerna. Hennes reformpedagogiska credo – i ständig dialog med seminariekamraten Fredrique Runquist – började ta form. Uffe hördes både här och där i debatten och Sandström var med att bilda "Uffe-kretsen", utan att övriga visste att "Uffe" i själva verket var en av medlemmarna! År 1883 var det dags att sätta de reformpedagogiska idéerna i praktisk handling. Annonser om hennes skolas öppnande sattes in i *Afionbladet* samt i den nygrundande tidskriften *Verdandi* – icke att förväxla med den

radikala studentföreningen i Uppsala – vars tillblivelse var en direkt följd av "Uffe-salongen".

Sofi Almquist (f. Hultén) tillhörde den första kullen unga kvinnor som skrevs in i KHLS. Efter seminarieutbildningen anställdes hon som lärarinna vid Beskowska skolan i Stockholm. Så småningom träffade hon blivande maken Sigfrid Almquist, filosofie doktor och läroverkslektor. År 1892 annonserades i *Stockholms Dagblad* att en samskola – i Sofi Almquists namn – slagit upp sina portar. Denna skolbildning kan ses som en fortsättning på den skolklass Sofi i hemmet samlar kring sin sjuåriga dotter Signe. Just familjetanken var vägledande i makarna Almquists skolprojekt, både i termer av pedagogik och i entreprenörskap. Skolan drevs, enligt Ullmans beskrivning, helt enkelt som ett slags familjeföretag.

Anna Ahlströms skolprojekt går inte att förstå utan att också beakta situationen för de akademiskt utbildade kvinnorna som vid den här tiden ännu var exkluderade från den högre statliga arbetsmarknaden. Ahlström blev nämligen filosofie doktor i romanska språk 1899 vid Uppsala universitet och såg kanske den egna skolan som en möjlighet att ge kvinnor med hennes kompetens en ställning i nivå med densamma. År 1902 påbörjade de första eleverna sin utbildning vid Nya Elementarskolan för flickor, kanske mera känt som Ahlströmska skolan. En drivkraft, antyder Ullman, kan kanske ha varit omständigheten att Anna Ahlström tilldelades underbetyg vid disputationen – alternativt att hon inte ansträngde sig då hon visste att alla vägar ändå var stängda.

Utifrån de yttre betingelserna i barndomen betraktat var alla tre, som Ullman skriver, "förhållandevis väl rustade för tidens förändringar" (s. 32). De ekonomiska förutsättningarna och de grundläggande värderingarna de växt upp med bildar grunden i det borgerliga projekt som trion också på sätt och vis själva bidrog till att genomföra. Förbindelsen mellan en viss position och en viss bakgrund, menar Ullman, är som sagt

i många stycken en efterhandskonstruktion som till dels bygger på en slags synvilla. Den typen av Bourdieuinspirerad analys riskerar att bli deterministisk: skolprojektet förutbestämde av kvinnornas dispositioner. Ullman föreslår därför, utan att så att säga kasta ut Bourdieu med badvattnet, att man bör fokusera på förbindelserna och vända på kuttingen: utan samtidens erkännande av de värden som kvinnorna representerade hade deras skolprojekt aldrig kunnat bli verklighet. Åtminstone i dessa tre specifika fall, får man kanske lov att tillägga.

Ullman konkluderar att de tre kvinnorna alla varit verksamma på ett fält i skuggan av det etablerade utbildningsfältet. Utdefinieringen har sin grund i kvinnornas könstillhörighet, utbildningsfrågan generellt och synen på kvinnor och utbildningens nytta, men utdefinieringen innebär också en möjlighet: självstyret och den pedagogiska friheten tillhör skuggfältets fördelar. Att skuggfältet överhuvudtaget kunde uppstå är dock utan tvivel en klassfråga – flickskoleetableringen var ett borgerligt projekt. Ullmans ambition är också att utröna "hur den första generationens kvinnor med högre utbildning positionerade sig själva som social kategori" (s. 203).

De kvinnliga skolbildarna häcklades på 1920-talet för att vara bakåtsträvande, men hyllades på 1940-talet som förkämpar för modern pedagogik. Under andra halvan av 1800-talet utdefinierades kvinnor från det etablerade utbildningsfältet, kvinnor med rätt sorts kapital skapade därmed ett skuggfält, vilket därmed bar på en potential – det kunde också bli en arena för en mer radikal pedagogisk hållning. I Annika Ullmans analys ses stiftarinnegenerationens fall som ett resultat av att skuggfältets tidigare förkastade idéer absorberades av det etablerade fältet. Förklaringen räcker inte hela vägen. Vad hade hänt med analysen om Ullman tydligare hade fokuserat på att skolstiftarinnorna de facto medverkar i befästandet av en elit? Deras skolprojekt var ju, som också konstateras av författaren, i många stycken ett borgerligt projekt.

Kvinnorna lockades inte av att låta deras skolor bli offentliga. Ullman uttrycker det som att "den egna skolan ursprungligen var ett medel som senare blev ett mål i sig" (s. 209). Detta, om det hela tillåts dras längre, stod i strid med det faktum att den statliga styrningen över utbildning successivt ökade under 1900-talets första decennier. Stiftarinnornas kollektiva självbild andades, konkluderar författaren helt korrekt, utvaldhet – för att inte säga elitism. Donationerna som initialt gav Anna Sandströms och Sofi Almquists skolor luft under vingarna kan i sig ses som ett bestående av övre medelklass. Garanterna – friherrinnan, landshövdingen, rektorn, överstelöjtnanten, häradshövdingen, professor etc. – i tidningsannonserna lika så.

Stiftarinnegenerationen "agerade inte i ett vakuum [sic!]" (s. 89), utan kan förstås som en del av en allmän demokratiserings av utbildningssystemet. Detta i så måtto att det sammanhang som de tre aktuella kvinnorna verkade i generellt representerade en framväxt av ett utbildningssystem för allt bredare folklager. De mötte ett behov som fanns i samhället och detta behov hade så att säga i sin tur uppkommit till följd av de omvälvande förändringar som Sverige generellt genomgick. Kanske är det snarare så att deras ambitioner inte i särskilt hög grad skilde sig från den reformpedagogiska rörelsens idéer generellt. Anna Sandström menade att all undervisning borde utgå från det geografiska rummet. Men naturvandringen och resandet som didaktiska principer – inte utan vare sig nationalistiska eller borgerliga förtecken – var ju en av utgångspunkterna för reformpedagoger i fler länder än i Sverige; ur denna rörelse föddes till exempel skolresan som genre.

Det går hur som inte att komma ifrån att de tre exempel som Annika Ullman lyft fram i mångt och mycket kan beskrivas som "vidunder till kvinnor".² Och i detta fall, som i så många andra, har historien givit gränsöverskridarna rätt: att man kan gå åt helt motsatt håll och "ändå bli först" (s. 206)!

Hanna Markusson Winkvist

Noter

1 Undersökningen är tillkommen inom ramen för det av Donald Broady ledda projektet *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880–1920*.

2 Ingrid Hartman Söderberg, *Vidunder till kvinnor. Sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet 1860–1935*, Örebro 2004.

Mot nordliga vindar skyddad. Psykiatrisk vård, patienter och Sätters sjukhus under 100 år

Marie Lennestig & Ulla-Karin Schön

Stockholm: Carlssons Förlag 2005, 148 s.

VARJE NYTT BIDRAG till den svenska psykiatrihistoriska forskningen är välkommet. *Mot nordliga vindar skyddad* är en visserligen anspråkslös men också engagerande studie av Sätters psykiatriska sjukhus och några av de patienter som vistats där under det senaste seklet. Författarnas syfte är, enligt vad de själva skriver, att "skildra hur människor blir patienter och vad anstalten gör med de intagna". Med utgångspunkt i journaler från Sätters sjukhus skildras nio olika patientöden från det tidiga 1900-talet fram till seklets slut.

Efter ett inledande avsnitt om psykiatrisk vård i Dalarna före sjukhusets grundande presenteras de nio patienterna i kronologisk följd. Redogörelser för patienternas vardag på sjukhuset varvas med utdrag ur journalerna och korta reflektioner från författarnas sida. Här berättas om det dagliga livet på institutionen, om diagnostisering och behandling, om arbete och tvång. Invävd i dessa berättelser finns också en fortlöpande redogörelse för sjukhusets historia och för den svenska psykiatrins utveckling i största allmänhet. Här förenas alltså ett mikro- och ett makroperspektiv. Ambitionen att sätta in det enskilda levnadsödet i ett större sammanhang är tydlig. Boken är menad som "en medelväg mellan den generaliserande historieskrivningen och det enskilda levnadsödet".

Avslutningsvis diskuterar Marie Lennestig och Ulla-Karin Schön den bild de har fått

av patienternas tillvaro på Sätters sjukhus. De återvänder till bokens syfte, som de denna gång formulerar som en undersökning av hur "patienterna konstrueras, genom psykiaterns diagnos och genom vistelsen på sinnessjukhuset med dess behandlingar och aktiviteter". Författarna framhåller också att de handlingar och tillstånd som beskrivs i journalerna är en tolkning, speglad genom psykiatrins ögon. Här presenteras alltså ett mer uttalat konstruktivistiskt angreppssätt där det kulturella forandet av psykisk sjukdom och av patientidentiteten står i fokus. Detta teoretiska tillkännagivande – märkligt placerat i bokens avslutande del – stämmer enligt min mening inte helt överens med den genomförda analysen. Genom att lyfta fram begreppet konstruktion indikeras en undersökning vars fokus ligger på kulturellt skapade attityder och föreställningar kring den psykiatriska patienten, snarare än på patienternas faktiska situation på sjukhuset. Är det patientskapet utifrån samhällets kulturella stereotyper eller utifrån individens subjektiva erfarenhet som skall stå i centrum? I beskrivningen av de nio patienterna känns det uppenbart att det är det senare perspektivet som dominerar. De intagna männen och kvinnornas vistelse på sjukhuset skildras på ett ganska traditionellt sätt, utan någon större problematisering av hur institutionaliseringen påverkat omgivningens bild av dem. Förvisso framhåller författarna att det är utifrån psykiaterns perspektiv som berättelserna återges – oundvikligt med tanke på att journalmaterial är den huvudsakliga källan – men det saknas tillräcklig reflektion kring vad detta faktum innebär för berättelsernas struktur och innehåll.

Bokens syfte känns alltså något splittrat, ett intryck som förstärks av att de individuella patientfallen ständigt bryts upp av utblickar både mot sjukhusets och mot psykiatrins allmänna utveckling. Målsättningen att placera individen i en större kontext är visserligen mycket lovvärd – och ibland fungerar kopplingarna utmärkt – men det kan också kännas lite ostrukturerat. Exempelvis avslutas

avsnittet om den 25-åriga patienten Maria med en redogörelse för Sätters sjukhus organisation och personal. Detta borde ha klarats av i bakgrundskapitlet. Undersökningen står i själva verket på två ben – författarna vill både lyfta fram enskilda patienter och samtidigt redogöra för Sätters sjukhus och dess historia. Det blir ibland lite oklart om det är patienterna eller sjukhuset som är undersökningens utgångspunkt.

Dessa invändningar skall dock inte över-skugga det faktum att Lennestig och Schön skrivit en intressant och läsvärd bok om Sätters sjukhus och några av de människor som var intagna där. Det finns ett stort behov av psykiatrihistoriska framställningar som kan ge välbehövlig distans till dagens psykiatriska verksamhet. Inte minst betydelsefullt är att författarna lyfter fram några av alla de individer som under årens lopp befunnit sig inom den psykiatriska sektorn – individer vars röster ofta dränkts i behandlingsoptimismens entusiastiska utrop eller i senare tiders upphetsade samhällsdebatt. Lennestigs och Schöns uttalade ambition att närma sig den lidande människan är både sympatisk och viktig. Flera intressanta perspektiv öppnas också upp, framförallt i bokens avslutande del. Här diskuteras den bild av psykiskt sjuka som förmedlats till allmänheten och hur den massiva institutionaliseringen av psykiskt sjuka personer kan ha påverkat attityder mot avvikande individer ute i lokalsamhället. Normbrottets stora betydelse i bedömningen av psykisk sjukdom poängteras, likaså hur sjukhusvistelsen kan ha syftat till en normalisering av det avvikande beteendet. Författarna antyder också något om diagnosernas kulturbundenhet, hur gränserna mellan normalt och abnormt beteende inte är evigt bestämda utan varierar i olika samhällen och olika tidsperioder. Alla dessa avslutande reflektioner är intressanta och man kan beklaga att de inte har lyfts fram och problematiserats tydligare i själva undersökningen. *Mot nordliga vindar skyddad* är hur som helst ett positivt bidrag till svensk psykiatrihistoria.

Cecilia Riving

Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistparti 1917–1933

Jan Bolin

Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2004, 434 s.

SVERIGES VÄNSTERSOCIALISTISKA PARTI, Sveriges Kommunistiska Parti, Vänsterpartiet Kommunisterna, Vänsterpartiet. Historien om den svenske kommunisme er en af de mest fascinerende i Europa. Bag de mange navne gemmer sig konstante fornyelser, opbrud og konflikter – en guldgrube af gode historier. Vi ved da også forholdsvist meget om kommunismen i Sverige gennem en række værker, som prøver at beskrive de mange skift i partiets historie.¹ Jan Bolins afhandling om den svenske kommunisme dækker en mindre belyst periode i forskningen og kunne opfylde et behov for en grundig, empirisk gennemgang af den svenske kommunisme i mellemkrigstiden.

Når jeg skriver ”kunne” er det fordi, det ikke lykkes for Bolin. På trods af et ihærdigt arkivarbejde opnår han ikke at sætte sine resultater sammen til en egentlig fremstilling, men forbliver på et stadie, som må betegnes som skitseagtigt.

Først og fremmest beskriver værket egentlig kun de første fire år af partiets historie, fra den venstresocialistiske begyndelse i 1917 til indmeldelsen i Komintern i 1921. De sidste 12 år af tidsrammen må nøjes med en gennemgang på cirka 40 ud af i alt cirka 400 sider. På de øvrige 360 sider beskrives den radikale ændring af partiet fra et åbent *rörelsesparti* til et leninistisk *kampparti*. Denne historie er yderst interessant, men desværre alt for svagt struktureret.

Hovedproblemet er, at bogen lider under en manglende redigering. Læseren sidder med noget, som mere ligner et første manuskript end en egentlig bog. Bolin skriver alt hvad han ved og hvad der falder ham ind, uden egentligt at etablere en rød tråd. Det gælder især den teoretiske ramme, som mest af alt virker tilfældig. I kapitel 3 gennemgås Lenins partiteori, hvilket forekommer som et natur-

ligt valg. Kapitlet er dog frustrerende ustruktureret. I begyndelsen lægges der op til en undersøgelse af metaforer, hvorefter vi får at vide, at Lenins begreber ikke er metaforiske, hvilket resulterer i svært forståelige påstande som nedenstående, hvor begreber på en gang er metaforer, og samtidig har en konkret reference: ”Här har vi således en grundlæggende metafor, där de bilder som används för att beskriva partiet och samhället, som armé, strid och krig för Lenin inte bara tycks vara just en bild eller liknelse, utan något som faktiskt är” (s. 115). Det er dog en teoretisk overvejelse, som på trods af sin centrale plads i kapitlet om Lenin ikke dukker op i den empiriske undersøgelse. I det sidste kapitel om opbygningen af et egentligt leninistisk parti er Lenin stort set forsvundet til fordel for politologen Maurice Duverger, som introduceres pludseligt på siderne 344–352. Han bruges for at besvare spørgsmålet om den egentlige forskel på SAP og SKP i perioden, hvilket reduceres til et spørgsmål om opbygningen af partceller. Her må man, som så mange andre steder i bogen, spørge sig, hvor vi egentlig er på vej hen. Det vel egentlig ikke noget problem at se forskel på de to partier. Snarere forekommer det mig vanskeligt at se, at det lige skulle være et enkelt organisatorisk princip, som udgør hele forskellen og ikke medlemskabet af Komintern, håbet om revolution, partikultur, parlamentarisk rolle etc. Ikke desto mindre drejer kapitlet om perioden 1921–33 om opbygningen af partceller. Den uklare teoretiske ramme gør i det hele taget, at empirien bliver svær at præsentere. Bolin holder sig heller ikke til en streng kronologi eller et fastlagt detaljeniveau, men beskriver i nogle passager interne diskussioner i mindste detalje, mens andre begivenheder – mest bemærkelsesværdigt bruddet i partiet i 1929 – forbigås i bisætninger. I alt giver det et improviseret og uigenomtænkt indtryk.

Et andet mere generelt problem er valget af sekundærlitteratur. Denne består med enkelte undtagelser af et udvalg af forholdsvist gamle værker, næsten hovedsageligt skrevet af folk med en personlig rolle i kommunis-

mens historie såsom Fernando Claudin, hvis hyppigt citerede bog om krisen i den kommunistiske rörelsen mest er et debatindlæg fra 1970erne, trotskisten Isaac Deutscher eller Edward H. Carr, der også var kendt for sin sympati for Sovjetunionen. Det er vigtige bøger, men man savner nyere, ikke-venstreorienterede værker som for eksempel Robert Services Lenin-biografi eller Stéphane Courtois og Marc Lazars værker om den franske og italienske kommunisme. Bolins litteraturvalg indskrænker sig stort set til 'solidariske' beskrivelser af kommunismen fra en kanon, som for længst er blevet overhalet er mere kildenære og kritiske værker skrevet efter Sovjetunionens sammenbrud.

I det hele taget virker det som om Bolin har nedskrevet alle de ideer han har haft undervejs (det kommer også til udtryk i det overvældende noteapparat på i alt 1472 henvisninger). Dette er et stade, som alle afhandlinger kommer igennem på et eller andet tidspunkt, og bortset fra den overfladiske behandling af perioden 1921–33 har Bolin samlet et vigtigt materiale til forståelsen af skabelsen af et svensk, kommunistisk parti. Læseren må til gengæld spørge sig hvorfor Almqvist & Wiksell præsenterer og sælger dette uredigerede første udkast til en egentlig afhandling (oven i købet med en mangelfuld korrekturlæsning) som en færdig bog. Et egentligt sammenhængende, kildenært værk om den svenske kommunismes rødder mangler stadig.

Thomas Ekman Jørgensen

Not

1 Vigtigst for efterkrigstiden er: Jörgen Hermansson, *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*, Uppsala 1984; derudover Håkan Holmberg, *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943–1977*, Uppsala 1982, Kent Lindkvist, *Program och parti*, Lund 1982, samt en del erindringer og litteratur fra diverse venstregrupper, for eksempel Sven E. Olsson (red.), *Från SKP till VPK*, Lund 1976.

Kulturprosten. Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare

Ingmar Lundkvist

Stockholm: Carlssons Förlag 2005, 375 s.

BIOGRAFIN VAR I strykclass under andra hälften av 1900-talet. Visserligen lämnade många enskilda författare och journalister värdefulla bidrag, men som akademisk genre stod levnadsteckningen mycket lågt i kurs. Under 60-talet vände svensk humaniora definitivt ryggen åt individen. Nykritik, analytisk filosofi och historiematerialism hade det gemensamt att de riktade intresset bort från det subjektiva livet. Resultatet var förödande för den vetenskapliga biografien, som kanske mer än någon annan riktning tog det individuella subjektet till utgångspunkt. För den som ville etablera sig som humanistisk forskare var det snarast demeriterande att fördjupa sig i en enda människa.

Ett ljus i mörkret utgjorde idé- och lärdoms historia. Inom detta ämne har man av hävd vårdat personteckningens konst, gärna med utgångspunkt i män hämtade ur äldre svenska universitets- och lärdoms miljöer. Trots att personhistoria har värderats högt har biografien ändå varit en tämligen sällsynt genre för svenska idéhistoriker. Det är signifikant att en sådan tongivande gestalt som Sten Lindroth, som ägde en fenomenal personrepertoar, bara kunde inräkna några få biografiska verk i sitt omfattande oeuvre.

Det är därför med spänning man tar del av en idéhistorisk doktorsavhandling som inleds med en ogenerad deklARATION: "Föreliggande studie är en biografi." Ingmar Lundkvists studie av Torsten Fogelqvist är också mycket riktigt en biografi, närmare bestämt en intellektuell biografi, som inte blott vill fånga personen Fogelqvist utan även de idéer och åsiktsformeringar som karakteriserade det tidiga 1900-talets kultur- och samhällsengagemang. En mer allmän ambition med studien är att söka "göra rättvisa åt en bortglömd eller i vart fall inte helt genomlyst diskussion under de första decennierna av förra seklet, som behandlar bildning och humanism,

modernitet och kulturarv, pressens roll samt antinazism". Lundkvist knyter följaktligen direkt an till frågeställningar som av tradition har varit i blickfånget i svensk idé- och lärdomshistoria, men visar i gengäld inget större intresse för problem som i andra samtida biografiska framställningar är centrala, exempelvis hur mänskliga identiteter formas och återskapas.

Den biografiska entrén visar sig leda rakt in i det unga 1900-talet. Fastän Torsten Fogelqvist (1880–1941) värnade om traditionens lämningar levde han i hög grad med och för sin tid, denne "ögonblickets man och nuets herre", som Karl Ragnar Gierow formulerade det i ett eftermäle. Prostsonen Fogelqvist tillbragte sina första år i Norrköping, kom som student till Uppsala och engagerade sig tidigt i Verdandi. Han vurmade för folkbildning och folkuppfostning, han satte nittioalisterna högst i den nya litteraturen och drog sig inte för att ta strid för sina åsikter. Efter studentlivet hamnade han småningom på Brunnsvik, där han med liv och lust gick in för att sprida humanismens budskap. Efter en tid som folkhögskolans rektor bytte han forum och blev en kulturspridande publicist. Under sina många år på *Dagens Nyheter* engagerade han sig i litteraturen, filosofin, religionen och politiken, under 1930-talet allt mer inriktad på att bekämpa de människovidriga totalitära rörelserna. Han var en kulturpersonlighet av rang och efterträdde 1931 Karlfeldt på stol nummer elva i Svenska Akademien. Livet igenom slets han mellan radikal reformism och tillbakablickande traditionalism, socialt ansvar och estetisk eskapism, demokratisk folkbildning och idealistisk intelligensaristokrati.

Fogelqvists växlingsrika öde får färg och liv genom Lundkvists rena, distinkta prosa. Avhandlingens uppläggning är huvudsakligen kronologisk, där varje viktigt skede i Fogelqvists liv ägnas ett tematiskt kapitel – "Folkhögskoleläraren", "Tidningsmannen", "Antinazisten" etc. Biografins vetenskapliga styrka blir kanske som tydligast i resonemangen om Fogelqvists komplicerade för-

hållande till rasbiologin under 20- och 30-talen. Även om kritiken övervägde var han samtidigt anhängare av den nya, löftesrika eugeniken. Med sin biografiska metod lyckas Lundkvist historisera ett brännbart stoff och avtäcka sammansatta åsiktsspänningar som mer övergripande skildringar inte förmår. Hos individen försonas historiens motsatser.

En viktig förtjänst med många av de stora biografierna är att de aldrig blir till prokrustesbäddar. De accepterar att den biografierade inte helt låter sig fångas i motsägelsefria formler, att livets ekvation inte går ihop. Trots det skulle jag emellanåt ha velat att Lundkvist hade sträckt på sig, skådat ut över landskapet och försökt se de större mönster som Fogelqvist rörde sig i. På så sätt skulle han ha kunnat komma bort från det otillfredsställande, lite intetsägande konstaterandet att Fogelqvists intellektuella profil både var särpräglad och allmängiltig. Vilka åsiktskollektiv var han till exempel medlem i? Skulle man kunna se Fogelqvist som representant för en nationalliberal tankefärd? Det är en strömning som har rönt föga uppmärksamhet i svensk tradition men som inbjuder till intressanta internationella jämförelser. Av en idéhistorisk avhandling hade man kunnat önska mer av detta slags resonemang.

När Fogelqvist var död och andra världskriget led mot sitt slut tycktes den stora tystnaden inställa sig. Från att varit en omsusad publicist i huvudstadens ledande blad förpassades han snart till kollektiv glömska. Lundkvist förvånas och förbryllas av Fogelqvists frånvaro under efterkrigstiden, men inte så mycket att han följer upp de mer konventionellt biografiska partierna med en systematisk undersökning av hans eftermäle. Här öppnar sig ett eggande ämne som han mycket väl hade kunnat ägna ett kapitel åt. Fogelqvists öde drabbade nämligen även många av hans åsiktsfränder – Alf Ahlberg, Arthur Engberg, Knut Hagberg, Ellen Key, Hans Ruin, Sten Selander. Sina olikheter till trots förenades de i en ambivalent hållning till framstegstron, rationalismen och den konstnärliga modernismen. I efterkrigstidens värld, befolkad

av en Erlander och en Myrdal, en Tingsten och en Hedenius, fanns det inget utrymme inför deras ängslan inför det nya Sverige. De som inte slöt upp bakom välfärdsstaten, kulturradikalismen och den industriella moderniteten sågs som utvecklingens barlast. Beklagligtvis försitter Lundkvist en fin chans att undersöka denna "åsiktsbildningens tjällossning" i andra världskrigets kölvatten, där Torsten Fogelqvist var ett talande exempel.

Under de senaste tio åren har biografien upplevt något av en renässans i Sverige. Inträngande biografiska studier av Karl Knutsson och Gustav Vasa, Sophie Elkan och André Oscar Wallenberg, Fredrik Böök och Sven Lidman, Birger Sjöberg och Sara Lidman vittnar om levnadsteckningens dragkraft hos humanistiska forskare av i dag. Att genren dessutom har stor teoretisk utvecklingspotential bär en bok som Lisbeth Larssons *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna* (2001) vittnesbörd om. Ingmar Lundkvists sympatiska och stilsäkra biografi över Torsten Fogelqvist kan gärna ses i samma bredare strömning. Hans avhandling visar med eftertryck att svensk humaniora långtifrån är dränerad på all humanism, att förmågan att – med Erik Lönnroths ord – "kunna skildra människor som människor, levande att se, inte som nummer och abstraktioner och inte som automater, som handlägger ärenden" ännu är vid liv.

Johan Östling

Per Nyström. Motor i 1900-talets svenska sociala och samhällsekonomiska utveckling. Symposium den 10 november 2003 med anledning av hundraårsminnet av Per Nyströms födelse

Paul Hallberg, red.

Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 2005, 69 s.

NÄR PER NYSTRÖM i Tomas Forsers bok om honom självsäkert uttryckte det som också

skulle bli skriftens titel – "Jag har speglat århundradet" – var det inte utan fog. Han föddes 1903, inledde gymnasiestudier 1919 och påbörjade en akademisk karriär under 1920-talet. Den resulterade i en fil. lic. 1936 och avhandlingen *Statsindustriens arbetare före 1800-talet* 1955; han fick professors namn 1986. Parallellt med de akademiska studierna var han politiskt engagerad, bland annat i Clarté och inom socialdemokratin. Efter avslutade studier i Lund 1937 blev han ämbetsman och var bland annat statssekreterare under Gustav Möller 1945–50. Det politiska livet i Stockholm ersattes sedermera med en 20-årig verksamhet på posten som landshövding i Göteborg och Bohus län, där han vuxit upp. När han 1993 avled 90 år gammal hade han i många avseenden både upplevt och varit med om att påverka det svenska samhällets ekonomiska och sociala utveckling, och hade dessutom noga följt utvecklingen runtom i världen.

I samband med hundraårsminnet av hans födelse arrangerade Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 2003 ett symposium kring hans gärning. Bidragen från detta arrangemang har nu utkommit i en liten skrift. I den skriver Nyströms andra hustru Lili Kaelas personligt om sin levnadskamrat, ekonomhistorikern Staffan Granér om Nyström som historiker, statsvetaren Sverker Gustavsson om Nyströms politiska gärning och teknikforskaren Kurt Johnson om Nyströms insatser för att efter andra världskriget etablera en petroleumindustri på västkusten.

På sätt och vis är det minst tacksamt att ta sig an Nyströms gärning som historiker. Beröende på hans insatser för en tidig arbetarhistorisk och historiematerialistisk riktning inom ramen för det segerrika weibullska paradigmet samt, vid en senare tidpunkt, insatser inom den begynnande kvinnohistorien, har hans gärning återkommande belysts, och hans artiklar och essäer har utgivits i tre artikel- och essäsamlingar (1974, 1983 och 1989). Granér tar sig an ämnet genom att inrikta sig på Nyströms bildningsgång och

hans relation till Gustaf Steffen, Lauritz Weibull och Eli Heckscher. Den intressantaste tankegången infinner sig först efter denna genomgång. Mot slutet ställer sig Granér den kontrafaktiska frågan om vad som hade hänt om Nyström blivit trogen historievetenskapen. En möjlig utveckling hade varit att han då kunnat bidra till en kontinental tradition av socioekonomisk historieskrivning inom vilken synteser och översikter hade haft lättare att göra sig gällande.

Både Gustavssons och Johnssons bidrag tillför nya perspektiv på Nyströms gärning, även om den sistnämnda emellanåt förlorar huvudpersonen ur sikte till förmån för den petrokemiska industrins allmänna utveckling i regionen. Gustavsson sätter däremot genomgående Nyström i centrum för sin uppsats. Statsvetaren uppmärksammar Nyströms insatser i arbetet med den nya regeringsform som började gälla 1974. Gustavsson argumenterar också för att Nyström bidrog till att föra in frågorna om handlingsfrihet och viljans frihet i politiken. I sistnämnda fall var det inte i någon uttalat filosofisk mening utan i relation till frågor om full sysselsättning och ökad produktivitet. I nära anslutning därtill sysselsatte sig Nyström med relationen mellan effektivitet och välfärd och hur demokratin skulle kunna befästas hos medborgarna. I likhet med Gustav Möller betonade han socialpolitikens betydelse.

Artiklarna är välskrivna och intressanta, men det går inte att bortse från att vissa aspekter saknas. Förvisso får bidrag till en hyllningsskrift drag av uppbygglighet och präglas av lovord, men det behöver inte utesluta en viss sälta. I Forsers ovan nämnda intervjubok finns inslag av en nyströmsk självkritik. Denna och diskussioner av till exempel de hyllningsreportage över den kinesiska kulturevolutionen som Nyström skrev vid en tidpunkt när de förödande verkningarna av den var välkända hade varit välgörande. De hade heller inte nödvändigtvis förminskat intrycket av att han gjorde stora insatser på flera områden under sin levnad.

Ulf Zander

Skratta eller gråta – humor i koncentrationsläger

Bertil Neuman

Stockholm: Carlssons Förlag 2005, 175 s.

BERTIL NEUMAN HAR tidigare skrivit om både Förintelsen och judisk humor. *Skratta eller gråta – humor i koncentrationsläger* handlar om den tabubelagda skärningspunkten där dessa två ämnen möts. Neuman är medveten om att humor och Förintelsen är en känslig kombination. En bok om skämt och skratt i dödens skugga kommer garanterat att dra på sig skarp kritik, och därför försvarar han sig både mot kritiker han mött under skrivandets gång och sådana han förväntar sig att finna bland sina läsare. Han är noga med att ett flertal gånger påpeka att syftet med boken på intet sätt skulle vara att bagatellisera Förintelsen eller att på något sätt förringa offrens lidande.

Syftet med boken är att visa på hur och var humor förekom och brukades under Förintelsen. I det sammanhanget noterar Neuman att humor bara kunde finnas där det också fanns hopp, om än aldrig så litet. Därför kunde det skämtas i getton, uppsamlingsläger och koncentrationsläger, men inte i förintelselägren i dödsmaskinens sista led. Han vill belysa hur humor i Förintelsens skugga kunde fungera som en försvarsmekanism, som en strategi för att bevara sin mänsklighet och för att orka leva vidare trots allt. Det var långt ifrån alla som använde sig av humorn på detta sätt, men Neuman visar hur humorn, mot en bakgrund av svält, sjukdomar och tungt arbete, kunde ha denna funktion och sålunda komplettera andra och mer välkända strategier för att behålla sin personlighet och värdighet – som till exempel religionsutövning och kulturella aktiviteter.

Det är här bokens styrka ligger. När Neuman visar på hur man i getton och koncentrationsläger kunde använda humor som ett vapen mot nazisterna och som ett verktyg för att orka leva vidare är boken som allra bäst. Han beskriver både hur ett sinne för humor kunde skapa ett symboliskt försvar mot var-

dagens vedermödor och hur fångar i getton och läger kunde kanalisera sin frustration genom burliska kabaréer likväl som genom konserter och annan finkultur. Även om *Skratta eller gråta* inte direkt bryter nu mark, så rör sig Neuman här på ett relativt outforskat fält som under alla omständigheter inte är särskilt välkänt bland den breda allmänheten. Ur det perspektivet är boken intressant och upplysande.

Samtidigt har Neuman dock inte förmått renodla detta intressanta och upplysande spår, utan återvänder allt som oftast till humorn i sig. Istället för att fördjupa sig i humorns funktion som överlevnadsmekanism, kanske i jämförelse med andra liknande mekanismer, upprepas bara gång på gång att humorn kunde tjäna detta positiva syfte. Det verkar understundom som om Neuman, trots bedyranden om motsatsen, ändå är mer intresserad av att återge vitsar och lustigheter från getton och koncentrationsläger än att belysa och analysera humorns betydelse för människors överlevnad. Man har som läsare svårt att frigöra sig från intrycket att Neuman inte ville skriva en bok om hur humorn, i likhet med religionen och konsten, kunde fungera som livräddare under Förintelsen och att han egentligen ville dokumentera vitsar och galghumor, men att han inte riktigt vågat ta steget fullt ut och bryta detta tabu. På så vis försöker han samtidigt följa två spår, men lyckas inte riktigt med någotdera.

De talrika exemplen på humor istället för analys av humorn är dessutom inte roliga, utan lämnar bara läsaren med en vag känsla av olust – och inte bara på grund av att de leder bort från det som borde vara bokens huvudspår. Försöken att göra två saker samtidigt – dokumentera exempel på humor och analysera humorns funktion – lyckas inte. Resultatet blir om inte smaklöst, så åtminstone tanklöst. Misstanken om att det skulle vara bristande tanke som ligger bakom förstärks ytterligare av att boken tycks vara dåligt redigerad, med många resonemang som upprepas gång på gång med små variationer. Analysen, det som är behållningen av boken,

är allt som oftast tunn och till största delen ett uppreparande av klichéer.

Ännu mer problematiskt blir det när författaren presenterar läsaren med beskäftigheter som humorns kliniskt bevisade positiva hälsoeffekter, något som med Förintelsen som fond ter sig i det närmaste groteskt. I dessa resonemang av typen ett-gott-skratt-förlänger-livet kommer han oavsiktligt snubblande nära att anklaga de som mördades för att inte ha ryckt upp sig, och tagit sin situation med en klackspark – då hade de kanske också överlevt. Förmodligen är detta inte det budskap Neuman önskar förmedla, men olyckliga formuleringar gör att läsaren kan få det intrycket.

Ämnet humor i Förintelsens skugga är känsligt, men samtidigt spännande och synnerligen passande för en bok. Tyvärr lyckas inte Neuman lyfta sitt alster, delvis beroende på splittring i fokus och bristande djup. Att han inte heller alltid förmår hantera det känsliga stoffet med den fingertoppskänsla man hade kunnat önska sig, förstärker på intet sätt helhetsintrycket.

Mikael Tossavainen

Ninas resa. En överlevnadsberättelse

Lena Einhorn

Stockholm: Prisma 2005, 221 s.

DEN LITTERATUR SOM behandlar förintelsens historiska aspekter är idag ett område som är omöjligt att överblicka, inte bara på grund av dess enorma volym utan även de många olika språk den behandlats på. Olika tolkningar av nazisternas intentioner och Tredje rikets funktioner samsas i förintelseforskningen samtidigt som området visats sig vara ytterst känsligt för vetenskapliga konjekturer i allmänhet. Under de senaste två decennierna har viktiga och intressanta tolkningar lagts till den större förståelsen av förintelsen som historiskt fenomen. Genusrelationer liksom barnens historia under dessa tragiska år är exempel på sådana nya aspekter.

Kanske är det just på grund av förintelse-

forskningens mångfacetterade karaktär som Lena Einhorn bok om sin mors levnadsöde i 1930- och 40-talens Polen intresserar. Utgångspunkten är inte de stora tolkningarna och förklaringarna, utan en persons öde – en överlevnadsberättelse. Läsaren får följa en flicka från Łódź vars liv förändras radikalt på morgonen den första fredagen i september 1939, hur hon genomlever såväl Warszawas getto som flykten ur det. När kriget var slut var hon en ”vuxen kvinna, med behåar och puder dosa, men inga tonårsupplevelser att referera till... Nina hade blivit vuxen, men hon hade genomlevt praktiskt taget hela sin tonårstid som ett jagat djur” (s 204).

I *Ninas resa* lyckas Lena Einhorn fånga det lilla, enkla och personliga. En persons upplevelse av förintelsemaskineriet blir inte bara en överlevnadsberättelse utan även en redogörelse för hur en flicka i tonåren växer upp, skapar relationer och utbildar sig, om än i en tämligen extrem omvärld. På sin resa upplever hon dock mycket av vad senare tids förintelseforskning fokuserat på: antisemitism och segregation i Polen före kriget, radikalt förändrade roller för de olika familjemedlemmarna, kollaboration och medlöperi av lokalbefolkningen och inte minst barnens upplevelser och historia under förintelsen.

Det är varken förvånande eller spektakulärt att det nu utkommit en bok om en överlevande av förintelsen. Liksom Nina Einhorn var det många som lovade sig själva att berätta om vad det varit med om, bara de överlevde. Efterföljande generationer har visat större och större intresse för detta mörka kapitel i mänsklighetens historia, samtidigt som de sista överlevande numera är så gamla att de snart inte kommer att finnas några muntliga källor till förintelsen.

Det är sannolikt att boken *Ninas resa* tillkommit ur detta dubbla behov: en generation vill berätta och en efterkommande generation vill lyssna och föreviga. Historien blir för båda parter, berättare och lyssnare, till ett existentiellt projekt, där det förflutna erbjuder orientering, stabilitet och underbyg-

ger den personliga identiteten. Lena Einhorn skriver själv att hon valde att intervjua sin mor om hennes krigsupplevelser, eftersom berättelsen var för ”stark och viktig för att inte berättas” (s 219). Mellan raderna kan man utläsa ett behov av svar på ett antal frågor, så som vilken roll morbror Rudek, den under efterkrigstiden inåtvände och torre juristen, spelat för Ninas överlevnad.

Ninas resa blir sålunda inte bara till en bok om henne utan i lika hög grad en studie av hennes dotter Lena Einhorn, som skrivit den. Det påpekas att Nina i sina intervjuer var mycket exakt, men att hon vägrade att prata om sådant hon inte mindes. Ändå är boken fylld med talande anakronismer, retrospektiva tolkningar och dramaturgiska grepp. Dessa får man anta härstammar mestadels från författaren och inte från Nina Einhorn själv. Hon kunde inte veta vad SS-Sturmchefen Jürgen Stroop skrev i sin korrespondens, att Heinrich Himmler i slutet av 1943 gav order om att alla arbetsläger i Lublinområdet skulle likvideras samtidigt i ”Operation Skördefest” eller hur många som dog i förintelselägren.

Ur ett traditionellt vetenskapligt historiskt perspektiv är naturligtvis retrospektiva utsvävningar av ovan slag oförlåtliga, men ur ett dramaturgiskt författarperspektiv framstår de som desto mer lyckade. Det enskilda livsödet sätts in i ett större sammanhang. Nina Einhorns upplevelser blir del av en kontext. Hennes konfrontation med en SS-man blir en del av tömningen av Warszawagettot och deporteringarna till Treblinka, det temporära upphörandet av desamma en del av gettoupproret i Warszawa 1943.

Genom att contextualisera på detta sätt, att sätta in den enskilda i ett större sammanhang, ges inte bara läsaren en förståelse för de större skeendena under kriget utan mening tillskrivs Nina Einhorn. Hennes livsöde blir en del av en större historia, samtidigt som hennes dotter Lena sammanbinds med detta öde. Denna existentiella historia ger stabilitet och orientering, inte så mycket åt läsaren men sannolikt åt författaren i en turbulent

samtid, som i detta fall tog sin början med att Nina Einhorn diagnostiserades som sjuk i bröstcancer 1999.

Ännu två år efter sin mors död 2002 arbetade Lena Einhorn på hennes berättelse, både som film för TV och i biografversion samt i bokform. "På det här sättet har jag fortsatt att leva med min mamma, och hennes historia... Det kommer att bli sorgligt att ta farväl" (s 221) lyder avslutningen i hennes bok. Även om Lena Einhorn tog farväl när hon satte den sista punkten kommer historien om hennes mor Nina att bestå. Överlevnadsberättelsen kommer att fortleva.

Johan Dietsch

Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur

Marie Cronqvist

Stockholm: Carlssons Förlag 2004, 375 s.

FORSKNINGEN OM UNDERRÄTTELSEORGANISATIONER och underrättelseverksamhet under det kalla kriget har långsamt och trots betydande motstånd kommit igång och börjat ge resultat. Denna utveckling startade tidigare i många andra länder och har först på senare år på allvar börjat avsätta resultat i Sverige. Av central betydelse var den fleråriga kontroversen kring forskningen om det svenska övervakningssystemet, en motsättning som rörde statsmakternas och i sista hand regeringens ovilja att i rimlig utsträckning öppna arkiven för forskning. Forskningsläget är i dag fortsatt problematiskt, det är således enbart det polisiära materialet fram till 1949 som är helt tillgängligt utan undantag. Viktiga dokument som till exempel rör den svenska underrättelsetjänstens kontakter med de krigförandes underrättelsetjänster under och åren efter andra världskriget är således fortfarande sekretessbelagda och oåtkomliga – åtminstone i svenska arkiv.

Underrättelsehistoria blir gärna synonymt med mödosamt utgrävande av svårtillgängliga underrättelsearkiv och rekonstruktioner utifrån de fragment som i bästa fall kan

lirkas loss. Men underrättelseverksamheten innefattar fler dimensioner än denna och öppnar därmed för andra vetenskapliga angreppssätt. Det kalla kriget var i hög grad ett underrättelsekrig, men i ännu högre grad en period präglad av fruktan och fascination för spioner, verkliga eller påhittade. Om fienden, spionen, kunde vara vem som helst kunde man ju aldrig gå riktigt säker. Det kunde vara flygöversten som var expert åt Alva Myrdal, men lika gärna den nyfikne turisten, eller grannen, eller arbetskamraten.

Spionen, denna skugglika, farliga och gränslöst intressanta gestalt, är huvudpersonen i Marie Cronqvists doktorsavhandling, *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*. Istället för att undersöka ett antal rättsfall eller hur de svenska säkerhetstjänsterna bedrivit kontraspionage har Cronqvist valt att studera spionfallen och spionrädslan som kulturella fenomen. Spionen, mannen i mediamytologins mitt, blir därmed en fantombild eller rollgestalt som egentligen inte säger så mycket om faktisk underrättelseverksamhet och faktiska säkerhetshot, men desto mer om 1950- och det tidiga 1960-talets föreställningsvärld och tidsanda. Det vi får följa och se dissekerat och analyserat är ett antal mediala dramer som utspelade sig långt innan genren fått sitt genombrott i TV med Norrmalmstorgsdramat 1973.

Huvudrollen i det första spiondramat innehades av den så kallade marinspionen Ernst Hilding Andersson som anhölls 1951 och erkände ett omfattande spioneri för Sovjetunionens räkning. Andersson var känd som en korrekt och butter underofficer i flottan. Dramat som spelades upp låg helt på det psykologiska planet, hans stenansikte under rättegången, avsaknaden av tecken på sinnesrörelse inför livstidsdomen. I pressen sökte man förklaringar i hans fattiga barndom eller i någon slags psykisk abnormitet. För att berättelsen skulle bli fullständigt och framförallt begriplig måste det finnas en förklaring till varför en svensk på detta sätt bytt lojaliteter.

Året efter var det dags för det tidiga kalla

krigets andra stora spionaffär, avslöjandet av den så kallade Enbom-ligan. Där Andersson varit butter och ordkarg, där uppskattade Enbom av allt att döma den tilldelade rollen som storspion. Han var ytterst meddelsam när det gällde att med förbluffande exakthet bekänna sina brott, varenda haubits och pjäsvärn i Övre Norrland som han förrätt. Den ångerfulle Enbom, som hjälpsamt pekade ut alla sina föregivna medbrottslingar, var därmed en mer tacksam gestalt för media att skildra, en storspion med mänskligt ansikte. Cronqvist menar att detta kom att utgöra en "stark" berättelse, helt i enlighet med dåtida kriminaljournalistiska schabloner. Mot denna starka berättelse stod en svag berättelse som aldrig slog igenom i media förrän långt senare, att Enbomaffären var en produkt av det kalla krigets spionhysteri och att huvudpersonen själv fabulerade och inte var tillräknelig.

Det tredje stora spiondramat, affären Wennerström, uppvisar både likheter och skillnader med det tidiga 1950-talets spionaffärer. Flygöversten Wennerström är förvisso en praktfull galonförsedd representant för den maskerade frontens verkliga elittrupper, med bakgrund och bevakelsegrunder höljda i dunkel. Men själva scenen är här stadd i förändring, det kalla kriget är på väg att klinga av och mediadramat Wennerström handlar inte om kommunism versus antikommunism eller öst mot väst. Det som istället framträder är ett sociodrama där spionen ur överklassen, mannen som spelat högt på underrättelsebörsen, till sist blir avslöjad av familjens städhjälp fru Carin Rosén, en kvinna av folket. Så blir också Wennerström-affären ett drama i tiden.

Mannen i mitten är en påfallande välskriven och elegant upplagd bok, med en intressant rekapitulation av ett antal mediala dramer i följetongsform med närvarokänsla och nerv som saknats i många nutida soppor kokta på krognotor och optionsavtal. Men framförallt är detta en doktorsavhandling där författaren både vågat och kunnat bryta ny väg genom att anlägga ett kulturanaly-

tiskt perspektiv på en central del av det kalla krigets svenska historia.

Wilhelm Agrell

Bilden av Sveriges historia. Fyrtio sätt att se på 1900-talet

Marika Hedin, Åsa Linderborg & Torbjörn Nilsson

Stockholm: Wahlström & Widstrand 2005, 320 s.

Bilden av Sveriges historia är en smart formgiven historielektion med lutning åt det populärvetenskapliga hållet. Med utgångspunkt i 40 fotografier, varav en del tillhör det kollektiva svenska historiemedvetandet, en del har tillhört detsamma men är nu på väg att glömmas bort, samt en del som har varit mer eller mindre okända fram till nu, skriver de tre författarna 40 korta historiska betraktelser över 1900-talets Sverige. Första intrycket är att det är en slags variant av Olle Hägers och Hans Villius minimalistiska tv-serie *Svart på vitt*, fast i bokform. Trots bokens layout, där det aktuella fotografiet reproduceras på varje uppslag, är det inte bilderna i sig som står i centrum. Fotografierna används som ett avstamp för en vidare diskussion och i den mån bilden eller något i bilden dryftas ligger det oftast på en spekulativ nivå. Istället hanteras det bildmässiga likt en metafor för olika tolkningar eller sätt att se på den svenska 1900-talshistorien. De tre författarna har också klart skilda ideologiska ingångar till vad som karakteriserar den svenska historien, och det är något som mycket tydligt lyser igenom i de korta texterna, trots att vem som har skrivit vad inte uppges förrän på sista sidan.

Å ena sidan saknas emellanåt ett mer djupgående resonemang om varför vissa fotografier har uppnått en rent ikonografisk status (medan andra inte har gjort det) och vilken innebörd dessa har haft för formerandet av allmänhetens bild av svensk historia. Å andra sidan medför det breda upplägget att ett flertal mindre kända historier kan lyftas fram, till exempel Sveriges positiva inställning till

boernas krig mot Storbritannien (1899–1902) och de svenska frivilliga som deltog på det som senare skulle bli apartheidstaten Sydafrikas sida; samernas första landsmöte i Östersund 1918 och hur den storsvenska politiken splittrade den samiska rörelsen för årtionden framåt genom att göra lagenlig skillnad på äkta och oäkta samer, eller varför inte de svenska nazistiska rörelserna ur ett kvinnligt perspektiv i folkhemmets framväxande vardag under 1930-talet.

Det lite i onödan undanskymda ideologiska upplägget innebär att en hel del både intressanta och underhållande iakttagelser kan göras. Utifrån ett fotografi på det balsamerade liket av Karl XII i sin kista från det senaste öppnandet av hans grav 1917, berättas historien om de tre tidigare (1746, 1799, 1859) gravöppningarna som alla syftade till att klarlägga mysteriet kring krigarkonungens död 1718. Den omstridde stormaktskungen förefaller aldrig riktigt ha fått vila i fred, utan har omgetts av snart 300 års stridigheter, om hans person och som symbol. Gravöppningarna liknas därför vid "ett slags obduktionsprotokoll för hela stormaktstiden" som skulle utröna om Karl XII var nationalhjälte, klint eller vettvilling. När sarkofagen öppnades sommaren 1917 hade en vidrig stank stigit upp, kanske till förtret för den andäktiga åskådarskaran av speciellt utvalda som ivrigt lutade sig fram över liket inne i Riddarholmskyrkan. Men våren och sommaren 1917 var även en orolig tid i Sveriges historia med dyrtid, demonstrationer och hungerkravaller. Några månader tidigare hade både Lenin och Trotskij passerat Stockholm inkognito, där Lenin bland annat passade på att ekipera sig på PUB, på väg till Ryssland för att göra revolution. Kvarlevorna av Karl XII kunde därför för en stund få fungera som en "talisman mot socialistfaran". Det officiella syftet förefaller dock ha varit mer delat. Givetvis skulle ingångshålet i kraniet undersökas för att en gång för alla fastställa om kulan/knappen kom från svensk eller norsk sida, men samtidigt hade gravöppningen 1859 pekats ut kungen som hermafrodit. Det var därför

något lättat som högertidningarna dagen efter kunde rapportera att Karl XII verkligen hade varit en man och inget annat, medan vänstertidningarna inte skrev ett ord om saken. De fyra gravöppningarna visar även att den naturvetenskapliga utvecklingen mot en absolut sanning varken var spikrak eller opåverkad av yttre faktorer som samtida politik eller, för den delen, historieskrivning.

Det är genom att lyfta in och sammanföra oväntade detaljer som flera av de korta texterna lyfter, som i fallet med Sala- och Tumbaligorna som härjade på 1930- respektive 1950-talet och som används som nav för en diskussion om den, via medierna, alltmer grovt framställda brottsligheten fram till Clark Olofsson. Med dagens massiva polispådrag för ögonen sätts det hela onekligen i perspektiv när vi får veta att Salaligan jagades av poliser på sina privata cyklar, medan Tumbaligan jagades medelst taxi.

Avslutningsvis går det att konstatera att *Bilden av Sveriges historia* har en kraftigt förskjutning till den första halvan av 1900-talet. Bara 7 av de 40 fotografierna är tagna efter 1954. Historia är med andra ord historia i den meningen att den skall vara gammal. Men de båda betydelseerna av den konkreta bilden och bilden av något har knappast minskat i dagens samhälle. Jag hade gärna sett åtminstone några komplettringar till den mer moderna svenska historien med fotografier och en vidgad diskussion av exempelvis kvinnorrörelsens framväxt på 1970-talet och invandringen från utomeuropeiska länder under 1980- och 1990-talen.

Tommy Gustafsson

Det förflutna som film och vice versa. Om medierade historiebruk

Pelle Snickars & Cecilia Trenter, red.

Lund: Studentlitteratur 2004, 305 s.

HISTORIA PRESENTERAD OCH förmedlad via film, tv och museer ses av allmänheten i princip vara lika trovärdig som skriven historia, museer rent av i högre grad än levande vitt-

nen och professorer. Det är ingen tvekan om att den (audio)visuella historieskrivningen, både som underhållning och som public serviceinformation, har kommit att inpräglade uppfattningar om personer och olika händelser under 1900-talet i en, som redaktörerna inledningsvis skriver, ”större omfattning än vi anar”. Ett mediefenomen som *Arns rike* bidrar exempelvis till allmänhetens föreställningar om medeltiden på ett sätt som professionella historiker enbart kan fantisera om. *Det förflutna som film och vice versa* behandlar den angelägna frågan om hur den inflytelserika medieindustrin skapar audiovisuella representationer av det förflutna och hur det i sin tur påverkar allmänhetens uppfattningar om historia, både på global och lokal nivå.

Antologin är tvärvetenskaplig och det är lovvärt att nio historiker och filmvetare samarbetar över disciplingränserna, även om resultatet inte vid en första anblick är vidare sammanhållet. Den retoriska ingången är snäv då redaktörerna bara kan urskilja två huvudsakliga frågeställningar eller användningsområden: att studera historieförmedlingen i så kallade historiska spelfilmer och övervägandet om den rörliga bilden kan fungera som konkret källmaterial för att utvinna fakta. Därtill delar de upp filmen i fyra kategorier som diffust skall visa på filmens tillförlitlighet som källa, en uppdelning som är förvillande lik Niels Skyum-Nielsens 30 år gamla och improduktiva metodologi. Den här kulturdogmatiken som bland annat skiljer på seriösa och oseriösa historiska spelfilmer genomsyrar dock inte de olika bidragen, förutom möjligtvis historikern Cecilia Trenters text ”Clioporr”. Hon skriver här om bruket av historia i populärkulturen utan att göra någon åtskillnad mellan pornografi, reklam och historiska spelfilmer och kan därför hävda att historikers avoghet gentemot populärkulturen beror på att ”historia definieras som kunskap om det förflutna och i det avseendet bidrar inte populärkulturen med mycket”. Därmed blir de historiska referenserna, enligt Trenter, ”utan att skämmas underordnat ett syfte – att sälja en produkt”, med följden

att de historiska referenserna är fullständigt utbytbara. Det här resonemanget stämmer in på porrgenren där de historiska referenserna sällan har något annat syfte än ”production value”, men det är en grov förenkling sett till hela populärkulturen inom vilken referenserna definitivt inte är utbytbara.

De övriga bidragen har en slagsida mot studiet av produktionskontexten eller den färdiga texten. Det är egentligen bara historikern Peter Aronsson som diskuterar den effekt det visuella historieförmedlandet har på svensk historiekultur, här i fallet med hur Wilhelm Mobergs litterära och senare filmade utvandrarepos påverkade verkliga och fiktiva historiska platser i Småland. Med en rad exempel visar han hur ”ett korsdrag” mellan litteratur, film och det lokala samhällets vilja att synas skapade gemensamma minnesplatser dit människor vallfärdade, trots att dessa till stor del byggde på fiktion. Aronsson presenterar också en intressant, men ofärdig, metod för att förstå relationen mellan film, historia och historiska platser där just filmen blir det gemensamma ”språket” som sammanlänkar människor på global och nationell nivå.

Historiska spelfilmer står även i fokus för filmvetaren Mats Jönssons text om Steven Spielberg som historielärare och historikern Ulf Zanders text om Sergej Eisensteins produktion av historiska spelfilmer runt andra världskriget. Båda utgår ifrån att film främst är en källa för samtida studier, men där Jönsson visar på att studiet av den ständigt förändrade produktionskontexten är en vital ingång för att förstå historiska spelfilmer, där visar Zander att de historiska referenserna i filmer som *Storm över Ryssland* (1938) och *Ivan den förskräcklige* (1944 och 1946) inte är tagna fritt ur luften, utan att de hade mycket nära kopplingar till samtidens sovjetiska historiekultur, Stalin och andra världskriget.

Dokumentärfilm återfinns i fyra bidrag. Förmedlandet av historia diskuteras av historikern David Ludvigsson i en text om Hans Villius och Olle Hägers historiska tv-dokumentärer, samt av filmvetaren Malin Wahlbergs text om den ungerske filmskaparen

Péter Forgács användande av amatörfilmer. De visar här att skaparna av historiska dokumentärer måste sicksacka mellan en rad olika hänsynstaganden när det gäller urval och sanningsanspråk, men också att det går att producera filmer som förmedlar historia på ett öppet och reflexivt sätt, beroende på den estetiska, och i förlängningen, moraliska framställningen. Filmvetarna Pelle Snickars och Mats Björkin för även in diskussionen på användandet av dokumentärfilmen som historisk källa. Snickars gör det i en studie av prins Wilhelms kortfilmer, men här stannar resonemanget kring filmen som källa på ett mediehistoriskt plan. Björkins studie av industrifilm som dokument och kommunikation ger större insikt i hur man skall behandla ett dokumentärt material. Han poängterar att kontextualiseringen är en absolut förutsättning, men framhåller att producenten kanske inte är den viktigaste att studera, utan att fokus borde läggas på åskådarna till dessa filmer – en vinkling vars tydliga fruktbarhet framkommer i de olika uppfattningar som fackföreningsrörelsen och näringslivet hade på åskådaren och dennes medievana under 1950-talet.

Antologin fullbordas med en mer personlig betraktelse av dokumentärfilmproducenten Göran Gunér som ger värdefulla, och konkreta, inblickar i konsten att återskapa det förflutna inom den svenska public servicesfären. Här framkommer framför allt frågan om ekonomi, som är oerhört viktig när det kommer till det kostsamma filmmediet. Betecknande nog, kanske beroende på antologins övergripande uppdelningen av film i konst och skräp, lyser dock den ekonomiska frågan med sin frånvaro i de flesta av antologins bidrag.

Det förflutna som film och vice versa är ett tydligt tecken på att det enkelriktade felfinnet i historiska spel- och dokumentärfilmer är på väg att dö ut och att filmmediet nu kan börja utforskas på ett mer seriöst och produktivt sätt. Det snäva perspektivet kan förstås vidgas ytterligare eftersom alla slags filmer, inte enbart sådana som innehåller "historia", i slutändan blir historiska i en eller annan mening. Bidragen drar dessutom åt många olika håll, men just därför kompletterar de också varandra. Precis som det ska vara i en antologi.

Tommy Gustafsson